

Grzegorz Rossoliński-Liebe

Freie Universität Berlin, Friedrich-Meinecke-Institut
g.r-l@fu-berlin.de

Bandera, masowa przemoc i odpowiedzialność. Czy Stepan Bandera był odpowiedzialny za zbrodnie popęłnione przez OUN i UPA?

Streszczenie

Odpowiedzialność Stepana Bandery za zbrodnie popełnione przez członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), partyzantów Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) i utożsamiających się z nim nacjonalistów walczących w innych formacjach była dyskutowana w debatach naukowych i instrumentalizowana w dyskursach politycznych. O ile niektórzy autorzy twierdzą, że Bandera ponosił odpowiedzialność za wszystkie zbrodnie dokonane przez OUN i UPA, o tyle inni uważają, że nie można go obarczać taką odpowiedzialnością, gdyż nie był bezpośrednio zaangażowany w ich wykonanie albo nie przebywał wtedy na Ukrainie. Autor artykułu przedstawia różne rodzaje zbrodni popełnionych z polecenia Bandery lub przez oddanych mu ukraińskich nacjonalistów i wyjaśnia, w jakim stopniu i sensie był on za nie odpowiedzialny.

Słowa kluczowe

Stepan Bandera, przemoc, odpowiedzialność, ukraiński nacjonalizm, druga wojna światowa, Zagłada, faszyzm

Abstract

Stepan Bandera's responsibility for crimes committed by the members of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), partisans of the Ukrainian Insurgent Army (UPA), and also nationalists dedicated to him, who fought in other formations, has been discussed in academic debates and instrumentalized in political discourses. When some authors claim that Bandera was fully responsible for all kinds of crimes committed by the OUN and UPA, other argue that he cannot be responsible for these crimes because he was not directly involved in their execution or he was not in Ukraine when they were done. The article presents different kinds of crimes and massacres committed on Bandera's order or by devoted to him actors, and explains to which extend and in which sense Bandera was responsible for them.

Key words

Stepan Bandera, violence, responsibility, Ukrainian nationalism, World War II, the Holocaust, fascism

Zagadnienie odpowiedzialności Stepana Bandery za zbrodnie popełnione przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (Orhanizacija Ukrajinśkykh Nacionalistiw, OUN) i Ukraińską Powstańczą Armię (Ukrajinśka Powstańska Armija, UPA) często pojawia się w debatach naukowych i dyskursach politycznych. O ile niektóre osoby, w tym zarówno politycy, jak i historycy, twierdzą, że Stepan Bandera nie może być odpowiedzialny za akty przemocy popełnione przez OUN i UPA lub oddanych mu nacjonalistów walczących albo służących w innych formacjach, o tyle inni uważają, że ponosi on pełną odpowiedzialność za wszystkie morderstwa dokonane przez bliskich mu ludzi. Oba poglądy są błędne. Odpowiedź na pytanie, w jakiej mierze i w jakim sensie Bandera ponosi winę za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA albo ukraińskich nacjonalistów służących w innych formacjach, jest skomplikowana, ponieważ był on w nie zaangażowany w różnym stopniu i odgrywał podczas nich różne role. Aby zrozumieć jego odpowiedzialność, trzeba się przyjrzeć tej przemocy oraz jego zachowaniu, gdy była planowana i stosowana.

Kwestia odpowiedzialności Bandery za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA, jak i sama postać wodza radykalnej frakcji OUN zazwyczaj są przedstawiane jako kontrowersyjne albo niezbrane. Twierdzenie to jednak mija się z prawdą i stanem wiedzy¹. Główne aspekty zbrodniczej działalności OUN i UPA zostały w ciągu ostatnich dwóch dekad przebadane m.in. przez Omera Bartova, Kaia Struvego, Johna-Paula Himkę, Grzegorza Motykę, Franziskę Bruder, Pera Andersa Rudlinga, Jeffreya Burdsa, Jareda McBride'a i Franka Golczewskiego².

¹ Kilkunastu autorów do dzisiaj neguje lub pomniejsza zbrodnie ukraińskich nacjonalistów i rozmywa odpowiedzialność Bandery za nią lub wręcz jej nie dostrzega. W publikacjach tych Bandera jest zazwyczaj przedstawiany jako „mit”, a badania naukowe nad dokonaniem Bandery, masową przemocą, Zagładą i faszyzmem są ignorowane. Zob. np. Gerhard Simon, *Bandera – der überanstrengte Mythos*, 8 VIII 2019, <https://ukraineverstehen.de/simon-bandera-der-ueberanstrengte-mythos/> (dostęp 17 X 2019 r.); Andrii Portnov, *Bandera mythologies and their traps for Ukraine, openDemocracy*, 22 VI 2019, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/bandera-mythologies-and-their-traps-for-ukraine/> (dostęp 17 X 2019 r.). Na temat instrumentalizowania i negowania historii Zagłady na Ukrainie przez historyków zob. Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Debating, Obfuscating and Disciplining the Holocaust. Post-Soviet Historical Discourses on the OUN-UPA and other Nationalist Movements*, „East European Jewish Affairs” 2012, t. 42, nr 3, s. 199–241; Grzegorz Rossoliński-Liebe, Per Anders Rudling, *The Bandera Debate in Krytyka*, 15 VI 2011, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-16212 (dostęp 18 X 2019 r.).

² Omer Bartov, *Wartime Lies and Other Testimonies. Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944*, „East European Politics and Societies” 2011, t. 26, nr 3, s. 486–511; *idem*, *Anatomy of a Genocide. The Life and Death of a Town Called Buczacz*, New York: Simon & Schuster, 2018 [wyd. polskie: *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, tłum. Adam Musiał, Wołowiec: Czarne, 2019]; Jeffrey Burds, *The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948*, „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies” 2001, nr 1505; Frank Golczewski, *Shades of Grey. Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia* [w:] *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, red. Ray Brandon, Wendy Lower,

Natomiast główne fakty z życia Bandery są od kilku lat znane przede wszystkim za sprawą biografii mojego autorstwa³. Pod wpływem dyskursów politycznych zniekształcających i zakłamujących historię informacje dotyczące zbrodniczej działalności OUN i UPA oraz odpowiedzialności Bandery za tę przemoc nie docierają do szerszego grona. Głównymi przyczynami upolityczniania i zakłamywania wiedzy o zbrodniach ukraińskich nacjonalistów są sytuacja polityczna na Ukrainie i próby pojednania z tym krajem. W ostatnich latach proces ten został dodatkowo wzmocniony przez wojnę Rosji z Ukrainą⁴.

Bloomington: Indiana University Press, 2008, s. 114–155; Franziska Bruder, *„Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!“ Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929–1948*, Berlin: Metropol Verlag, 2007; John-Paul Himka, *The Lviv Pogrom of 1941. The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, „Canadian Slavonic Papers” 2011, t. 53, nr 2/4, s. 209–243; Witold Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012; Jared McBride, *Peasants into Perpetrators. The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944*, „Slavic Review” 2016, t. 75, nr 3, s. 630–654; Christoph Mick, *Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44*, „Journal of Contemporary History” 2011, t. 46, nr 2, s. 336–363; Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa: Rytm, 2006; Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941. Zum aktuellen Stand der Forschung*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 2013, t. 22, s. 207–243; Per Anders Rudling, *‘They Defended Ukraine’ The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited*, „The Journal of Slavic Military Studies” 2012, t. 25, nr 3, s. 329–368; Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015; Wendy Lower, *Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941. Varied Histories, Explanations and Comparisons*, „Journal of Genocide Research” 2011, t. 13, nr 3, s. 114–155.

³ Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart: Ibidem Press, 2014. Wydanie polskie: *Bandera. Faszyzm, ludobójstwo, kult. Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty*, tłum. Sebastian Szymański, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2018.

⁴ O zniekształcaniu zbrodni OUN i UPA i zaprzeczaniu samym zbrodniom zob. John-Paul Himka, *The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine [w:] Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, red. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013, s. 626–653; *idem*, *A Central European Diaspora under the Shadow of World War II. The Galician Ukrainians in North America*, „Austrian History Yearbook” 2006, t. 37, s. 17–31; Per Anders Rudling, *Multiculturalism, Memory, and Ritualization. Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta*, „Nationalities Papers” 2011, t. 39, nr 5, s. 733–768; *idem*, *The OUN, the UPA and the Holocaust. A Study in the Manufacturing of Historical Myths*, „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies” 2011, nr 2107; Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Celebrating Fascism and War Criminality in Edmonton. The Political Myth and Cult of Stepan Bandera in Multicultural Canada*, „Kakanien Revisited” 2010, t. 12, s. 1–16; *idem*, *Debating, Obfuscating and Disciplining the Holocaust. Post-Soviet Historical Discourses on the OUN-UPA and other Nationalist Movements*, „East European Jewish Affairs” 2012, t. 42, nr 3, s. 199–241; *Die antijüdische Massengewalt ukrainischer Nationalisten in der antikommunistischen, deutschen, jüdischen, polnischen, ukrainischen und*

Oprócz radykalnego nacjonalizmu o zabarwieniu rasistowskim ważnym zjawiskiem dla zrozumienia odpowiedzialności Bandery za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA był faszyzm. Oddziaływał on na ideologię ukraińskich nacjonalistów i nadawał strukturę schematom ich działania na polu politycznym. Wywarł wpływ przede wszystkim na stosunek członków OUN do masowej przemocy, traktowanej jako środek do osiągnięcia głównego celu, jakim było czyste etnicznie państwo narodowe. Bandera odegrał ważną rolę w procesie faszyzacji OUN i przy planowaniu ukraińsko-faszystowskiego państwa, które miało powstać w 1941 r.

W polskich i ukraińskich dyskursach naukowych ideologia oraz działalność OUN są niepoprawnie klasyfikowane i opisywane jako „integralny nacjonalizm”. Ten schemat myślowy został zapoczątkowany przez Johna Armstronga, autora pierwszej monografii o ukraińskich nacjonalistach, opublikowanej w 1955 r.⁵ Chociaż Armstrong trafnie porównał OUN do partii Hlinki i chorwackich ustarszów, klasyfikacja OUN jako „integralnych nacjonalistów” jest błędna. Pojęcie integralnego nacjonalizmu, ukształtowane około 1900 r. przez Charles’a Maurras’a, przywódcę i ideologa Action Française, odnosiło się do ruchów, które łączyły nacjonalizm z monarchizmem, a tego członkowie OUN, podobnie jak niemieccy narodowi socjaliści, włoscy faszyci albo ustarsze, także nazywani przez Armstronga „integralnymi nacjonalistami”, nie robili. OUN tworzyła własną ideologię faszystowską na bazie radykalnego nacjonalizmu, współpracując z innymi ruchami faszystowskimi i próbując stworzyć państwo ukraińskie, które miało się stać częścią faszystowskiej Europy pod dowództwem Adolfa Hitlera lub Benita Mussoliniego⁶.

Poza tłem politycznym, masowymi mordami dokonanymi przez członków OUN i partyzantów UPA i tworzeniem własnego faszyzmu do wyjaśnienia odpowiedzialności Bandery potrzebny jest także system wyodrębniający różne rodzaje wykroczeń moralnych. Ponieważ Bandera nie był bezpośrednio zaangażowany w część zbrodni popełnionych przez utożsamiających się z nim nacjonalistów, należy wyróżnić m.in. odpowiedzialność bezpośrednią, pośrednią, polityczną i moralną. Schemat ten pozwoli nam zrozumieć, w jakim stopniu i sensie Bandera był lub nie był odpowiedzialny za poszczególne zbrodnicze czyny ludzi walczących w ruchu, któremu przez pewien czas dowodził, i którego stał się głównym symbolem.

sowjetischen Historiografie [w:] *Gedächtnis und Gewalt. Nationale und transnationale Erinnerungsräume im östlichen Europa*, red. Kerstin Schoor, Stefanie Schüler-Springorum, Göttingen: Wallstein Verlag, 2016, s. 206–226.

⁵ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1963.

⁶ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 35–37. Na temat faszyzmu w OUN zob. Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Der europäische Faschismus und der ukrainische Nationalismus. Verflechtungen, Annäherungen und Wechselbeziehungen*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 2017, t. 65, nr 2, s. 153–169; *idem*, *The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism*, „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies” 2015, nr 2402.

Stan badań nad zbrodniami ukraińskich nacjonalistów

Badania nad historią OUN i UPA i zbrodniami popełnionymi przez te formacje przebiegały wielopłaszczyznowo, zależnie od zainteresowań poznawczych historyków, czasu ich przeprowadzania oraz dyskursów politycznych dominujących w danym okresie. O ile historycy ukraińscy z kilkoma wyjątkami ogólnie ignorowali zbrodnie dokonane przez ukraińskich nacjonalistów, o tyle polscy badali przede wszystkim zbrodnie popełnione przez UPA na Polakach, nie interesując się kwestią antysemityzmu w OUN i UPA i mordami na ludności żydowskiej. Pierwsze źródła dotyczące zbrodniczej działalności ukraińskich nacjonalistów pojawiały się zaraz po danym wydarzeniu. W wypadku zabójstw polskich polityków albo zwykłych Ukraińców i Polaków, którzy potępiali Ukraińską Wojskową Organizację (Ukraińska Wójśkowa Orhanizacija, UWOW), a od 1929 r. OUN, były to protokoły przesłuchań policyjnych albo artykuły w gazetach opisujące zajścia⁷. W odniesieniu do masowych mordów popełnianych przez członków OUN podczas wojny były to różnego rodzaju dzienniki ofiar albo sprawozdania i dokumentacja sprawców. Także ludzie tworzący Archiwum Ringelbluma zebrali w 1941 i 1942 r. kilkadziesiąt relacji osób, które przeżyły pogromy na zachodniej Ukrainie współorganizowane przez OUN⁸.

Jednym z pierwszych historyków, który zwrócił w swoich publikacjach uwagę na stosowanie masowej przemocy przez OUN i UPA oraz pomaganie niemieckim okupantom w wymordowaniu Żydów na Ukrainie był Filip Friedman. Już w 1945 r. wydał on krótką analityczną książkę o Zagładzie we Lwowie, a w 1959 r. opublikował artykuł, w którym opisał zbrodnie popełnione przez członków OUN i UPA oraz przez ukraińską policję⁹. W komunistycznej Polsce tematyka OUN i UPA była wprawdzie poruszana przez Ryszarda Torzeckiego i Czesława Madajczyka, ale obaj naukowcy nie interesowali się zbytnio masową przemocą OUN i UPA ani odpowiedzialnością Bandery za nie, podobnie jak udziałem ukraińskich nacjonalistów w zagładzie Żydów¹⁰. Również historycy

⁷ Mykoła Posiwnycz, *Warszawśkyj akt obwynuwaczennja Stepana Bandery ta towarysziw*, Lwów: Centr doslidzeń wyzwol'noho ruchu, 2005; Roman Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003; Bruder, *Den ukrainischen Staat...*, s. 32–51; Frank Golczewski, *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010, s. 547–567.

⁸ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. Andrzej Żbikowski, Warszawa: ŻIH, 2000; Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Remembering and Forgetting the Past. Jewish and Ukrainian Memories of the Holocaust in western Ukraine*, „Yad Vashem Studies” 2015, t. 43, nr 2, s. 13–50.

⁹ Filip Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich*, Łódź: Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1945; Philip Friedman, *Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation*, „YIVO Annual of Jewish Social Science” 1958–1959, t. 12, s. 259–296.

¹⁰ Czesław Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Okupacja Polski, 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa: PWN, 1970; Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1972; *idem*, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska*

żyjący i pracujący podczas zimnej wojny w krajach zachodnich nie podejmowali tej tematyki. John Armstrong, autor pierwszej monografii o OUN, wprawdzie obszernie opisał jej działalność i ideologię, ale kwestię zaangażowania OUN w Holokaust i mordów UPA na Polakach zawarł w trzech zdaniach¹¹. Na radzieckiej Ukrainie i w całym Związku Radzieckim zarówno propaganda, jak i nauka, poddana cenzurze ideologicznej, często odwoływały się do ukraińskich nacjonalistów i zbrodni przez nich popełnionych, informacje te jednak daleko odbiegały od rzeczywistości¹².

Historycy ukraińskiej diaspory pracujący na uniwersytetach w Kanadzie, USA, Francji i Republice Federalnej Niemiec co prawda stworzyli własne uniwersytety i instytuty, takie jak Wolny Uniwersytet Ukraiński w Monachium (Ukrainische Freie Universität), Harwardzki Ukraiński Ośrodek Badawczy (Harvard Ukrainian Research Institute, HURI) albo Kanadyjski Instytut Badawczy (Canadian Institute of Ukrainian Studies, CURI) na Uniwersytecie Alberty w Edmonton, ale badań nad zbrodniami OUN i UPA nie podejmowali. Jedynym wyjątkiem w tej grupie był Iwan Łysiak-Rudnyćkyj, który dobrze znał struktury OUN, ponieważ sam pochodził z zachodniej Ukrainy i dorastał z członkami tej organizacji¹³. Badania nad tą tematyką w Edmonton, gdzie mieszkał i pracował Łysiak-Rudnyćkyj, kontynuował po jego śmierci jego podopieczny John-Paul Himka, który wprawdzie w późnych latach osiemdziesiątych odnosił się do masowych zbrodni OUN i UPA bezkrytycznie, natomiast później stał się jednym z głównych badaczy zjawiska¹⁴. Główną przyczyną zorganizowanego zakłamywania zbrodni ukraińskich nacjonalistów podczas zimnej wojny i w pierwszej dekadzie po przemianach 1989 r. był wpływ antykomunistycznych dyskursów politycznych na naukę. Petro Goj, szef oddziału Wolnego Uniwersytetu Ukraińskiego w Nowym Jorku, próbował nawet powołać nową dyscyplinę, zwaną banderologią, która zajmowałaby się zakłamywaniem zbrodni OUN i UPA i wychwalaniem Stepana Bandery jako bohatera narodowego¹⁵.

Sytuacja w badaniach nad zbrodniami OUN i UPA zmieniła się w pierwszych dwóch dziesięcioleciach tego wieku. Wpływ na to miało otwarcie archiwów na

w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.

¹¹ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1955.

¹² Tarik Cyril Amar, *A Disturbed Silence. Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory* [w:] *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, red. Michael David-Fox, Peter Holquist, Alexander M. Martin, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014, s. 158–184; Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 549–610; Amir Weiner, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, New Jersey: Princeton University Press, 2001.

¹³ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 675–677.

¹⁴ *Ibidem*, s. 678–679.

¹⁵ Petro Goj, *Bilja dżereł banderoznawstwa* [w:] *Zbirka hazetnych i żurnalnych materialiw pro whywstwo Stepana Bandery*, red. Petro Goj, New York 1999, t. 1, s. 1.

Ukrainie i w Rosji, które do tej pory były dostępne tylko dla historyków żyjących w Związku Radzieckim. W efekcie nowych kwerend powstały prace Dietera Pohla i Grzegorza Motyki. O ile Pohl skupił się na zagadnieniach związanych z organizowaniem i przeprowadzeniem przez Niemców zagłady Żydów w Galicji Wschodniej, o tyle Motyka przebadał tworzenie i działalność UPA, w tym „oczyszczanie” zachodniej Ukrainy z Polaków przy użyciu masowej przemocy. Obaj historycy nie badali jednak zaangażowania ukraińskich nacjonalistów w Holokaust ani faszystacji OUN¹⁶.

Podczas gdy otwarcie archiwów w byłym Związku Radzieckim zapewniło dostęp do dokumentów OUN i UPA, które nie były znane badaczom do 1990 r., to nowe metody badawcze, w tym wykorzystywanie świadectw ocalałych, pomogły zrozumieć skalę udziału nacjonalistów w Zagładzie. W ostatnich latach zagadnieniem tym zajmowali się m.in. John-Paul Himka, Omer Bartov, Kai Struve i ja¹⁷. Natomiast kwestia odpowiedzialności Bandery za zbrodnie popełnione na Ukrainie została dogłębniej przebadana tylko w biografii Bandery¹⁸.

Kształtowanie poglądów i stosunku do przemocy

Stepan Bandera urodził się 1 stycznia 1909 r. w Starym Uhryniowie koło Kałusza. Jego ojciec Andrij był księdzem greckokatolickim i wychowywał swoje dzieci w duchu religijno-narodowym. Poza tym wpływ na Bandere miały też: klimat monarchii habsburskiej, współżycie z Polakami i Żydami oraz polska dominacja polityczna. O ile dla Andrija Bandery religia była ważniejsza niż nacjonalizm, o tyle w wypadku jego syna nacjonalizm stał na pierwszym miejscu. Nacjonalizm, który ukształtował Bandere, przeszedł w czasie pierwszej wojny światowej i po jej zakończeniu dogłębną metamorfozę. Stracił umiarkowane zabarwienie socjalistyczne i przestał być ideologią zapowiadającą wyzwolenie Ukraińców spod ekonomiczno-politycznej dominacji Polaków i Rosjan. Po tym jak Ukraińcom nie udało się utrzymać państwowości proklamowanych w Kijowie w 1917 i we Lwowie 1918 r., nacjonalizm ukraiński nabrał cech radykalnych, a z upływem czasu – faszystowskich i ludobójczych. W latach dwudziestych ukraińscy nacjonałiści czerpali inspiracje faszystowskie głównie od włoskich faszystów, w następnej dekadzie zaś ich ideałem państwa faszystowskiego stały

¹⁶ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München: Oldenbourg, 1996; Motyka, *Ukraińska partyzantka...*

¹⁷ Bartov, *Anatomy of a Genocide...*; Himka, *The Lviv Pogrom of 1941...*; Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941. Zum aktuellen Stand der Forschung*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 2013, t. 22, s. 207–243; Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt...* Ogólnie na temat badań nad tym zagadnieniem zob. Rossoliński-Liebe, *Die antijüdische Massengewalt ukrainischer Nationalisten...*, s. 206–226.

¹⁸ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, *passim*.

się narodowosocjalistyczne Niemcy. Procesy te w znacznym stopniu oddziaływały na Bandere, który najpierw marzył o roli faszystowskiego wodza, a później aktywnie się w nią wcielał¹⁹.

Po ukończeniu gimnazjum w Stryju Bandera studiował na Wydziale Rolnictwa i Leśnictwa we Lwowie i w filii tej uczelni w Dublanach. Ze względu na działalność polityczną studiów jednak nigdy nie ukończył. Już jako uczeń gimnazjum Bandera angażował się w Organizację Klas Wyższych Gimnazjów Ukraińskich (Orhanizacija Wyszczych Kłasiw Ukrajiniśkich Gimnazij, OWKUH) i Związek Ukraińskiej Młodzieży Nacjonalistycznej (Sojuz Ukrajinskoji Nacionalistycznoji Mołodi, SUNM), które jednoczyły młodych Ukraińców zainteresowanych nacjonalizmem. W tym czasie Bandera studiował pisma Mykoły Michnowskiego, twórcy hasła „Ukraina dla Ukraińców!” i zalecenia dla ukraińskich kawalerów: „Nie poślubiaj obcej kobiety, ponieważ twoje dzieci będą twoimi wrogami”²⁰. Przed rozpoczęciem studiów Bandera przyłączył się do UWU, założonej przez ukraińskich weteranów pierwszej wojny światowej w Pradze w 1920 r. Gdy UWU przekształciła się w 1929 r. w OUN, przyłączając do siebie także inne organizacje, w tym Związek Ukraińskich Faszystów (Sojuz Ukrajinskich Faszystiw, SUF), który używał faszystowskiego pozdrowienia „Chwała Ukrainie!” (*Sława Ukrajini!*), Bandera jak wielu innych młodych nacjonalistów zaczął aktywnie brać w niej udział²¹. Nabierając cech faszystowskich, OUN stawała się ruchem podobnym do chorwackich ustaszy czy rumuńskiej Żelaznej Gwardii, słowackiej Partii Hlinki i polskiego Obozu Narodowo-Radykalnego²².

Bandera mocno zaangażował się w tworzenie nowego oblicza OUN, radykalizując jej podejście do terroru i przemocy. Organizacja składała się z jednej strony z nacjonalistów działających w podziemiu w południowo-wschodnich województwach Drugiej Rzeczypospolitej, takich jak Bandera, z drugiej zaś z polityków, którzy założyli UWU i OUN, a żyli poza granicami Polski – w Niemczech, Czechosłowacji, we Włoszech, na Litwie i w Szwajcarii. Zwierzchnim organem pierwszej grupy była tzw. Krajowa Egzekutywa, podporządkowana przywództwu na uchodźstwie, które składało się ze starszych członków i z założycieli, żyjących za granicą. Szef przywództwa na uchodźstwie – do 1938 r. Jewhen Konowalec, a następnie Andrij Melnyk – przewodził zarazem całej OUN. O ile duża część członków organizacji działających w Polsce urodziła się około 1910 r. i była w wieku Bandery, o tyle członkowie poza granicami Drugiej RP należeli do gene-

¹⁹ *Ibidem*, s. 141–178.

²⁰ Mykoła Michnowśkyj, *Samostijna Ukrajina* [w:] *Samostijna Ukrajina*, red. Roman Kowal, Kyjiw: Diokor, 2003, s. 43; *idem*, *Herój, szczo ne zmih wrjatuwaty Bat'kiwyszczyny* [w:] *ibidem*, s. 9.

²¹ Ołeksandr Panczenko, *Mykoła Łebed'. Żyttja, dijalnist', derżawno-prawowi pohljady*, Łochwica: Kobeliaky 2001, s. 15. O pozdrowieniu zob. Swjatosław Lypowečkyj, *Orhanizacija Ukrajinskich Nacionalistiw (banderiwci). Frahmenty dijalnosti ta borot'by*, Kyjiw: Ukrajinska Wydawnicza Spiłka, 2010, s. 14.

²² Rossoliński-Liebe, *The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism...*

racji urodzonej w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Różniło ich doświadczenie życiowe i częściowo poglądy polityczne. Młodsza generacja, z czasem nazywana pokoleniem Bandery, była bardziej radykalna od starszej. Generacja ta w większym stopniu dopuszczała używanie przemocy w celu rozwiązywania konfliktów politycznych, rozumiała przemoc i wojnę jako integralne części polityki²³.

Bandera jako zdolny, radykalny i oddany działacz szybko robił karierę w OUN. Pomogły mu w tym również kontakty osobiste wyniesione z OWKUH i SUNM. W 1930 r. objął kierownictwo aparatu propagandowego Krajowej Egzekutywy, który odpowiadał za dystrybucję nielegalnych publikacji w Galicji Wschodniej. Rok później został dyrektorem całego aparatu propagandowego. Na początku 1932 r. zaproponowano mu dowództwo Krajowej Egzekutywy, Bandera jednak nie mógł przyjąć tego stanowiska, ponieważ przebywał w więzieniu. Po zwolnieniu z aresztu w czerwcu 1932 r. stał się prowidykiem (przywódcą) Krajowej Egzekutywy. Pozostał na tym stanowisku do czasu zaarrestowania 14 czerwca 1934 r. we Lwowie. Aresztowano go w związku z przygotowanym zamachem na ministra Bronisława Pierackiego, którego dokonano dzień później, i innymi przestępstwami²⁴.

Za przygotowanie zamachu na ministra Pierackiego Bandera został skazany przez polski sąd w Warszawie na karę śmierci, później zamienioną na dożywocie. Na sali sądowej podczas zbiorowych procesów przeciwko OUN Bandera był traktowany przez innych oskarżonych jak przywódca ruchu faszystowskiego, który ma zamiar wyzwolić Ukrainę spod panowania Polski i Związku Radzieckiego. Oskarżeni i przesłuchiwanymi nacjonałiści wykonywali na sali sądowej w Warszawie i we Lwowie saluty faszystowskie, próbowali wygłaszać propagandowe przemówienia i manifestacyjnie wstawali, gdy Bandere wprowadzano na salę, by okazać mu cześć. Za wykonywanie faszystowskiego salutu oraz odpowiadanie na pytania po ukraińsku byli karani grzywną albo więzieniem, co tylko wzmacniało ich wiarę w faszyzm i w konieczność wypracowania ukraińskiej wersji tej ideologii. 13 stycznia 1936 r., po ogłoszeniu wyroku sądowego na koniec pierwszego procesu w Warszawie, Bandera wraz z Mykołą Łebedem podnieśli się z ławki i również wykonali faszystowski salut, wykrzykując: „Sława Ukraini!”²⁵.

Do ważnego wydarzenia pozwalającego zrozumieć nastawienie Bandery do przemocy doszło 26 czerwca 1936 r., podczas procesu we Lwowie. Tego dnia sędzia zdecydował się nie przerywać mu przemówienia, aby dowiedzieć się rzeczy, których nie udało się ujawnić w trakcie śledztwa. Bandera wykorzystał tę

²³ O radykalizacji pokolenia Bandery w przestrzeni europejskiej zob. *Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*, red. Ulrike Jureit, Michael Wildt, Hamburg: Hamburger Edition, 2005; Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg: Hamburger Edition, 2002.

²⁴ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 153.

²⁵ *Ibidem*, s. 196–245.

okazję do wygłoszenia przemowy i powiedział m.in.: „nasza idea w naszym pojęciu jest tak wielka, że kiedy chodzi o jej realizację, to nie setki, ale miliony ofiar trzeba poświęcić, aby ją zrealizować”²⁶. Zdanie dobrze ilustruje jego nastawienie do przemocy, która ogólnie była rozumiana jako narzędzie do kształtowania polityki i podobnie była rozumiana przez wielu innych członków organizacji²⁷.

Od aresztowania w czerwcu 1934 r. do rozpoczęcia wojny Bandera przebywał w więzieniach w Krakowie, Warszawie, we Lwowie, w Brześciu, na Świętym Krzyżu koło Kielc i we Wronkach koło Poznania²⁸. Część tego czasu spędził w celach z innymi członkami OUN, prowadząc zajęcia propagandowo-edukacyjne dla innych ukraińskich więźniów. Nauczał historii i ideologii. Jedną z osób, które edukował, kształtował i zarazem bardzo polubił, był Hryhoryj Perehjniak, urodzony w rodzimej wsi Bandery Starym Uhrynowie. Lekcje Bandery musiały wywrzeć na Perehjniaku duże wrażenie i uformować jego nastawienie do przemocy i wojny, gdyż kilka lat później odegrał on ważną rolę w tworzeniu UPA i wdrożeniu w życie masowej przemocy wobec Polaków²⁹.

Poza radykalizowaniem innych więźniów i kształtowaniem ich światopoglądu Bandera przeprowadził trzy strajki głodowe. Ponieważ podczas nich słabł i podupadał na zdrowiu, strażnicy karmili go papką. Przyjmował ją przez rurkę wprowadzaną do żołądka przez nos³⁰. Najbardziej spektakularną akcją podczas pobytu Bandery w więzieniach była jednak próba jego uwolnienia. Została zainicjowana przez grupę członków OUN, którzy po zabójstwie Konowalca w Rotterdamie 23 maja 1938 r. chcieli umożliwić Banderze przejście władzy w organizacji. Mimo że nawiązali oni kontakt ze strażnikami więzienia we Wronkach i ich przekupili, próba się nie udała. Policja zaaresztowała 11 osób zaangażowanych w akcję. W areszcie jedna z nich, Maria Bielecka, popełniła samobójstwo³¹.

Bandera uciekł z więzienia w Brześciu 13 września 1939 r. i dotarł do Lwowa. Ponieważ Sowietzi zajęli zachodnią Ukrainę, podobnie jak kilka tysięcy innych młodych nacjonalistów udał się do Krakowa. W tym czasie jego światopogląd

²⁶ Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy, m. Lwiv (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, dalej CDIAUL), f. 371, op. 1, spr. 8, od. 75, Sprawozdanie stenograficzne, 26 VI 1936 r., k. 177.

²⁷ Zob. np. Ołeksandr Zajcew, *Defilada w Moskwi ta Warszawi. 'Wojenna doktryna ukraińskich nacjonalistów Mychajło Kołodzińskoho, „Ukrajina moderna”*, 6 X 2012, <http://www.uamoderna.com/event/186> (dostęp 29 V 2019 r.).

²⁸ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 248–256.

²⁹ Mykoła Kłymyszyn, *W pochodzi do woli*, Detroit: Ukrainka Knyharnia, 1987, t. 1, s. 195–197, 199; *Bandera i czotyry towarzyszi u czesnochrestśkij tjurmi*, „Nowyj czas”, 23 I 1936, s. 3; Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 190.

³⁰ Kłymyszyn, *W pochodzi do woli...*, t. 1, s. 203–205.

³¹ Bogdan Cybulski, *Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i próby uwolnienia go przez OUN*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1989, nr 1033, s. 85–93; Stepan Bandera, *Moji żyttiepyśni dani [w:] Perspektywy ukraińskojji rewoluciji*, red. Wasyl Iwanyszyn, Drohobycz: Widrodżennja, 1999, s. 8.

polityczny był już prawie całkowicie ukształtowany. Główny wpływ na poglądy polityczne Bandery miały dwie rzeczy: ideologia OUN i działalność w organizacji. W latach trzydziestych OUN dogłębnie zradykalizowała ukraiński nacjonalizm. Za sprawą ideologów, takich jak Dmytro Doncow, Jewhen Onačkyj, Mykoła Sciborśkyj i Wołodymyr Martyneć, wypracowała własną ukraińską formę faszyzmu. Antysemityzm, rasizm, masowa przemoc jako przedłużenie polityki, wychwalanie i idealizowanie wojny, skrajnie negatywne nastawienie do demokracji i komunizmu stały się częściami składowymi programu politycznego OUN. Bandera zarówno współtworzył tę ideologię, jak i ją realizował³².

Po opuszczeniu więzienia chciał stanąć na czele całej organizacji. W 1940 r. doszło jednak do podziału OUN na młodszą i bardziej radykalną frakcję, zwaną OUN-Bandera, i starszą frakcję, zwaną OUN-Melnyk. Do podziału tego doprowadził konflikt między młodszym pokoleniem działającym w okresie międzywojennym w podziemiu w Polsce a starszym, przebywającym poza jej granicami. Za sprawą kolaboracji z Abwehrą i Wehrmachtem OUN była nie tylko poinformowana o planach Hitlera odnośnie do ataku na Związek Radziecki, lecz także pomagała Niemcom ten atak przygotować. W 1940 r. OUN-B utworzyła we współpracy z Abwehrą dwa bataliony wojskowe, Nachtigall i Roland. Równocześnie przygotowywała ona tzw. Ukraińską Rewolucję Narodową, która miała doprowadzić do zbudowania ukraińskiego państwa kontrolowanego przez OUN-B. W tym celu Bandera razem z Jarosławem Stecką, Romanem Szuchewyczem i Stepanem Łenkawskim opracował obszerny i szczegółowy dokument pt. *Borot'ba i dijalnist' OUN pidczas wojny (Walka i działalność OUN w czasie wojny)*. W dokumencie tym autorzy dokładnie wyjaśnili członkom OUN na zachodniej Ukrainie okupowanej przez ZSRR i tym w Generalnym Gubernatorstwie, jak mają się zachowywać po najeździe Niemiec na Związek Radziecki. Trzema głównymi założeniami tego planu były: zbudowanie państwowych struktur administracyjnych, przejęcie władzy i rozstrzelanie wrogów politycznych i etnicznych nowego państwa. Ogólnie OUN-B postrzegała jako wrogów politycznych ukraińskich komunistów i członków tych partii, które nie podporządkują się OUN, a jako wrogów etnicznych nie-Ukraińców mieszkających na Ukrainie, głównie Żydów, Polaków i Rosjan³³.

Powstanie *Walki i działalności OUN* i przygotowywanie „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej” było ściśle powiązane z Drugim Wielkim Kongresem w Krakowie, na którym OUN-B oficjalnie oddzieliła się od OUN-M, wybrała Bandere

³² Aby zapoznać się z ideologią OUN, zob. Marco Carynnyk, *Foes of Our Rebirth. Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947*, „Nationalities Papers” 2011, t. 39, nr 3, s. 315–352; Rossoliński-Liebe, *The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism...*; Ołeksandr Zajcew, *Ukrajins'kyj integralnyj nacjonalizm (1920–1930-ti) roky. Narysy intelektualnoji istoriji*, Kyjiw: Krytyka, 2013; Tomasz Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analizy wybranych koncepcji*, Wrocław: FUNNA, 2000.

³³ Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhaniw władzy ta upravlinnja Ukrainy (Centralne Archiwum Państwowe Najwyższych Organów Władzy i Zarządzania Ukrainy, dalej CDAWOW), f. 3833, op. 2, spr. 1, Borot'ba i dijalnist' OUN pidczas wojny, k. 15–89.

na wodza i oficjalnie przyjęła faszyzm jako ideologię organizacji i jako system ustrojowy przyszłego państwa ukraińskiego. OUN wprowadziła rozmaite rytuały faszystowskie, takie jak obowiązkowe rzymskie pozdrowienie do słów „Chwała Ukrainie! – Chwała Bohaterom!” (*Sława Ukraini! – Herojam sława!*), ustaliła, że państwo ukraińskie ma być rządzone tylko przez jedną partię, OUN, i że wodzem Ukrainy będzie Stepan Bandera. Za oficjalną nazwę „wodza” OUN-B przyjęła słowo „prowidnyk”, ponieważ OUN-M używała już pojęcia „woźdź”, które funkcjonowało także w języku rosyjskim m.in. w odniesieniu do Stalina. Chociaż „woźdź” miało bardziej totalitarne zabarwienie, OUN-B nadała takie same faszystowsko-totalitarne znaczenie słowu „prowidnyk”, tradycyjnie oznaczającemu „kierownika” albo „dowódcę”³⁴.

Nastawienie OUN i Bandery do faszyzmu i przemocy kształtowały jednak nie tylko oficjalne uchwały i postanowienia. Ważną rolę odgrywały też nieoficjalne kontakty z innymi ruchami faszystowskim i znajomość ich publikacji programowych. Szczególnie intensywne kontakty OUN pielęgnowała z ustaszami, którzy z uwagi na to, że Chorwacja była częścią Jugosławii, znajdowali się w podobnej sytuacji politycznej jak Ukraińcy żyjący w Polsce, radzieckiej Ukrainie, Rumunii i Czechosłowacji. Oba ruchy były szkolone przez Mussoliniego aż do czasu, kiedy OUN dokonała zabójstwa na ministra Pierackiego 15 czerwca 1934 r. w Warszawie, a ustasze razem z Wewnętrzną Macedońską Organizacją Rewolucyjną przeprowadzili zamach na króla Aleksandra I Karadziordzewicia i francuskiego ministra spraw zagranicznych Louisa Barthou 9 października 1934 r. w Marsylii, co skierowało uwagę międzynarodowej opinii publicznej na przykłady transnarodowej kolaboracji międzyfaszystowskiej³⁵.

Członek OUN Zynowji Knysz tak opisał kontakty ukraińskich i chorwackich narodowych rewolucjonistów:

Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów miała dobre stosunki z czołowymi kręgami rewolucyjnej chorwackiej organizacji ustaszy. Te stosunki, związane od góry między dwoma dowództwami, stały się jeszcze bliższe na uchodźstwie poza granicami Chorwacji. [...] Ogólnie rzecz biorąc, Chorwaci – a w szczególności chorwaccy studenci – poważali OUN, ufali jej członkom, uznawali ukraińskich nacjonalistów za bardziej doświadczonych w sprawach

³⁴ Centralny derżawnyj archiw hromadśkyh objednań Ukrainy (Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Ukrainy, CDAHOU), f. 1, op. 23, spr. 926, Postanowy II. Wełykoho Zboru Orhanizaciji Ukrajinskyh Nacionalistiw, k. 180–208.

³⁵ O współpracy między OUN i ustaszami zob. CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 76, Przesłuchanie Iwana Maliucy, 15 XII 1934, k. 162; *Proces o zamordowanie... Kontakt z terrorystami chorwackimi*, „Gazeta Polska”, 4 XII 1935, s. 6. O jednoczesnych doniesieniach z obu procesów zob. *Proces chorwackych rewolucjoneriw*, „Diło”, 20 XI 1935, s. 1; *Zahalni wrażennja naszoho korespondenta*, „Diło”, 20 XI 1935, s. 7. O zabójstwie Aleksandra I i Louisa Barthou zob. Arnd Bauerkämper, *Der Faschismus in Europa 1918–1945*, Stuttgart: Reclam, 2006, s. 160; Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914–1915*, London: University College London, 1995, s. 406.

walki rewolucyjnej i zapraszali ich na swoje dyskusje, spotkania i kongresy [...]. Zawsze przychodzili na nasze narodowe święta i imprezy³⁶.

W dyskusjach nad faszyzmem i faszyzacją bądź projektowaniem ukraińskiego faszyzmu OUN podkreślała bliskość do innych ruchów faszystowskich. Kluczowym elementem języka tych debat był oprócz skrajnego nacjonalizmu antysemityzm. Za sprawą tego Adolf Hitler stał się wśród młodych Ukraińców w Galicji Wschodniej nawet bardziej popularny niż Mussolini. Nie bez znaczenia dla popularności niemieckiego narodowego socjalizmu na Ukrainie okazały się także skrajny antykomunizm Hitlera i rola przemocy w ideologii niemieckich faszystów³⁷.

Pozostając w ścisłym kontakcie z ustaszami dzięki organizacyjnej pomocy Mussoliniego, Mychajło Kołodziński napisał w połowie lat trzydziestych ważny dokument, definiujący rolę przemocy w ideologii i planach OUN. *Wojenna doktryna ukraińskich nacjonalistów*, jak Kołodziński nazwał swój utwór, zawierała plan powstania na Ukrainie, podczas którego OUN planowała wymordować część swoich wrogów i utworzyć państwo ukraińskie. Plan ten zarówno w ogólnym założeniu, jak i w wielu szczegółowych punktach przypominał „Ukraińską Rewolucję Narodową”, opracowaną kilka lat później w *Wojnie i działalności OUN*. Jednym z jej autorów był, jak wspominałem, Bandera³⁸.

Zbrodnie ukraińskich nacjonalistów a Bandera

Zbrodnie popełnione przez UWO, OUN, UPA i inne organizacje, w których działali nacjonaści identyfikujący się z Bandera, takie jak Dywizja Waffen SS „Galizien” czy ukraińska policja w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina, były powiązane z tworzeniem ukraińskiego państwa narodowego i działalnością Bandery, nawet gdy nie zawsze na pierwszy rzut oka tak wyglądały. Zbrodnie te można podzielić na pięć etapów. W pierwszym UWO i OUN zamordowały bliżej nieznaną liczbę osób w okresie międzywojennym. Przemoc ukraińskich nacjonalistów w tym czasie nie miała charakteru masowego, ponieważ organizacja nie podjęła próby oczyszczenia Ukrainy z jej wrogów, chociaż pomysł rozpoczęcia tego planu był poruszany pod kryptonimem „powstanie” w 1934 r.

Z dostępnych dokumentów i udokumentowanych przypadków wynika, że nacjonaści dokonywali zabójstw poszczególnych Polaków, Żydów i Ukraińców. Najprawdopodobniej liczba ich ofiar w Polsce od zakończenia wojskowego kon-

³⁶ Zynowij Knysz, *Pered pochodom na schid. Spohady i materiały do dijalnosti Orhanizaciji Ukrajinskich Nacionalistiw u 1939–1941 rokach*, Toronto: Sribna Surma 1959, s. 63.

³⁷ Ihor Wirłyj, *Naszi czasy*, Lwów: nakładem W. Kunancja, 1935, s. 16–17, cyt. w: Maksym Hon, *Iz krywdoju na samoti. Ukrajinsko-jiewrejski wzajemny na zachidnoukrajinskich zemlach u składi Polzczzi (1935–1939)*, Riwne: Wołyński oberehy, 2005, s. 119.

³⁸ CDAWOW, f. 3833, op. 2, spr. 1, Borot’ba i dijalnist’ OUN pidczas winyj, k. 15–89.

fliktu polsko-ukraińskiego w 1921 r. do wybuchu drugiej wojny światowej nie przekraczała tysiąca osób. Ukraińscy nacjonaści zabijali polskich polityków, m.in. Bronisława Pierackiego i Tadeusza Hołowkę, żeby zwrócić uwagę na sytuację Ukraińców w Polsce albo nie dopuścić do porozumienia między polskimi i ukraińskimi politykami. Zabijali też Polaków nie z powodów politycznych, lecz w celach ekonomicznych, podczas rabowania banków, placówek pocztowych i gospodarstw. Żydzi byli poniżani i atakowani, rzadziej mordowani, głównie za sprawą antysemityzmu i antykomunizmu, chociaż zdarzały się też napady i mordy o podłożu ekonomicznym. Natomiast Ukraińców zabijano z reguły wtedy, gdy organizacja uznała ich za zdrajców. Po części osoby te współpracowały z polską policją lub odwracały się od organizacji, kwestionując jej ideologię. Niestety, do tej pory nikt systematycznie nie podliczył, ile osób zostało zamordowanych przez ukraińskich nacjonalistów w tym okresie³⁹.

Drugi etap przemocy rozpoczął się w momencie wybuchu drugiej wojny światowej i trwał do chwili utworzenia ukraińskiej policji przez Niemców w sierpniu 1941 r. W tym czasie ukraińscy nacjonaści dwukrotnie dokonali masowych mordów na Żydach i Polakach. Pierwszy raz po ataku Niemiec na Polskę 1 września 1939 r., drugi – po napadzie Niemiec na Związek Radziecki 22 czerwca 1941 r. We wrześniu 1939 r. mordy OUN przerwało zajęcie zachodniej Ukrainy przez Związek Radziecki, począwszy od 17 września 1939 r. OUN rozważała wtedy rozpoczęcie „powstania” lub „ukraińskiej rewolucji”, ale ze względu na układ Ribbentrop–Mołotow się na to nie zdecydowała. Natomiast uzbrojone grupy nacjonalistów przejmowały lokalnie władzę w małych miejscowościach, do których wkraczali Niemcy, i z reguły deklarowały chęć współpracy z nimi. Mordowano Polaków pracujących w administracji, polskich żołnierzy i Żydów. Liczba zamordowanych w tym okresie Polaków obejmuje około 3 tys. osób, natomiast liczba zamordowanych Żydów nie została ustalona⁴⁰.

Do następnej fali przemocy z udziałem OUN doszło po ataku Niemiec na Związek Radziecki. Wraz z rozpoczęciem operacji „Barbarossa” OUN zaczęła realizować „Ukraińską Rewolucję Narodową”. Głównymi wykonawcami tego planu byli uczestnicy tzw. grup marszowych (*pochidni hrupy*) uformowanych w Generalnym Gubernatorstwie i członkowie organizacji pozostający do rozpoczęcia rewolucji w podziemiu na zachodniej Ukrainie. Grupy marszowe obejmowały najprawdopodobniej osiemset osób. Były podzielone na małe oddziały, które miały udać się na Ukrainę razem z Wehrmachtem, przejąć władzę w poszczególnych miejscowościach z rozkazu Bandery i organizować administrację nowego państwa ukraińskiego. Nacjonaści, którzy do ataku Niemiec na Związek

³⁹ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 111–112.

⁴⁰ Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 70, 72; Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky 2000, t. 2, s. 1034–1037; Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt...*, s. 107–117.

Radziecki przebywali na zachodniej Ukrainie, pomagali grupom marszowym w przejmowaniu władzy i aktywnie tworzyli razem z nimi ukraińską milicję zarówno z członków OUN, jak i sympatyków. To właśnie ukraińscy milicjanci stali się oprócz oddziałów niemieckich głównymi sprawcami w licznych pogromach, które wywoływali na zachodniej Ukrainie członkowie grup marszowych i inni OUN-owcy, realizując w ten sposób jeden z ważnych punktów „powstania”⁴¹.

Główną ofiarą tej przemocy padali Żydzi, chociaż pod koniec czerwca i na początku lipca zamordowano też kilkuset Polaków. Poza OUN-B także OUN-M próbowała w tym czasie przejmować władzę, ale na zachodniej Ukrainie ta frakcja była o wiele mniej aktywna i skuteczna, ponieważ większość nacjonalistów identyfikowała się z Banderą lub została zmobilizowana przez tę frakcję. OUN-B ściśle współpracowała z Niemcami przy wywoływaniu pogromów i mobilizowaniu Ukraińców do mordowania Żydów. Konflikt, który wynikł między przywódcami OUN-B i Hitlerem po proklamacji ukraińskiego państwa we Lwowie przez Jarosława Stećkę, nie przerwał kolaboracji w Holokauście. Nawet po przewiezieniu Bandery i Stećki do Berlina i zaarrestowaniu kilku innych ważnych członków organizacji nacjonalistów z OUN-B dalej prześladowali i mordowali Żydów. Kilka dni po wygaśnięciu głównego pogromu Niemcy pozwolili nacjonalistom zorganizować we Lwowie drugi pogrom na cześć Symona Petlury, zamordowanego przez Szolema Szwarzbarda 25 maja 1926 r. w Paryżu w odwecie za pogromy na Ukrainie w latach 1917–1921. Trudno ustalić liczbę Żydów zamordowanych podczas pogromów na Ukrainie w lipcu 1941 r. Nie przekraczała prawdopodobnie 20 tys. Ponieważ ich głównymi sprawcami oprócz członków OUN-B i OUN-M byli żołnierze z różnych oddziałów Wehrmachtu i funkcjonariusze niemieckiej policji, a także przeciętni Ukraińcy zmobilizowani przez nacjonalistów i w mniejszym stopniu Polacy, ustalenie liczby Żydów zabitych przez zwolenników Bandery jest praktycznie niemożliwe. Nie pozwala na to również współpraca zwolenników Bandery z Einsatzkommandos przy organizowaniu i przeprowadzaniu pierwszych masowych egzekucji. Należy w tym wypadku raczej mówić o odpowiedzialności zbiorowej OUN-B i Bandery wynikającej z masowej przemocy i kolaboracji⁴².

Ważnym czynnikiem, który ułatwił członkom OUN-B i niemieckim oddziałom organizowanie pogromów, stało się odnalezienie ciał więźniów politycznych pozostawionych przez NKWD w więzieniach zachodniej Ukrainy. Ponie-

⁴¹ Na temat realizacji „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej” zob. Grzegorz Rossoliński-Liebe, *The 'Ukrainian National Revolution' of Summer 1941*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2011, t. 12, nr 1, s. 83–114. Na temat pogromów zob. Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt...*, s. 210–665; Himka, *The Lviv Pogrom of 1941...*; Rossoliński-Liebe, *Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941...*, s. 207–243.

⁴² Himka, *The Lviv Pogrom of 1941...*; Rossoliński-Liebe, *Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941...*; Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt...*

waż atak 22 czerwca zaskoczył tamtejsze organy władzy radzieckiej, NKWD nie było przygotowane na masowe deportacje więźniów i zdecydowało się część z nich rozstrzelać. W sumie na Ukrainie rozstrzelano co najmniej 8789 więźniów. W tym czasie NKWD zamordowało też ojca Stepana Bandery Andrija, który był przetrzymywany w więzieniu w Kijowie⁴³. Ponieważ wśród rozstrzelanych więźniów oprócz Polaków i Żydów znajdowało się wielu Ukraińców, w tym ukraińskich nacjonalistów, instrumentalizacja ich śmierci nie była zbyt trudna. Zarówno OUN-B, jak i oddziały niemieckie zmuszały miejscowych Żydów do wynoszenia zwłok z cel więziennych, obwiniając ich przy tym o mordy NKWD⁴⁴.

Trzeci etap przemocy rozpoczął się po zakończeniu pogromów w drugiej połowie lipca 1941 r. i trwał aż do utworzenia UPA na początku 1943 r. W tym czasie wymordowano na zachodniej Ukrainie, wchodzącej jako dystrykt Galicja (Distrikt Galizien) w skład Generalnego Gubernatorstwa i jako część Okręgu Generalnego Wołyń-Podole (Generalbezirk Wolhynien-Podolien) do Komisariatu Ukraina około 800 tys. Żydów. Ponad 500 tys. zabito w dystrykcie Galicja, skąd ponad 200 tys. zostało wywiezionych do obozu zagłady w Bełżcu, a resztę rozstrzelano w okolicy gett i miast. Na Wołyniu natomiast wszyscy Żydzi zostali zastrzeleni w pobliżu gett, zazwyczaj w lasach, cmentarzach albo parkach. Choć rozstrzeliwań dokonywali z reguły Niemcy, to ukraińscy policjanci odgrywali ważną rolę w przeprowadzaniu tych akcji, ponieważ wsadzali oni Żydów do pociągów deportacyjnych albo doprowadzali ich do miejsc egzekucji, a czasami sami je wykonywali⁴⁵.

Choć wydawać by się mogło, że mordy te nie mają nic wspólnego z OUN-B czy samym Bandera, który przebywał wtedy najpierw w więzieniu w Berlinie, a następnie w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen, tak nie jest. Wprawdzie konflikt między przywództwem OUN-B i NSDAP doprowadził do masowych aresztowań wśród przywódczych kadr frakcji Bandery, ale na dolnych szczeblach kontynuowano kolaborację przy prześladowaniu i mordowaniu Żydów.

⁴³ Karel Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University 2004, s. 14.

⁴⁴ Himka, *The Lviv Pogrom of 1941...*, s. 215; Rossoliński-Liebe, *Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941...*, s. 221–222.

⁴⁵ John-Paul Himka, *Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency. Continuing the Holocaust outside German Service [w:] Lessons and Legacies*, t. 12: *New Directions in the Holocaust Research and Education*, red. Wendy Lower, Lauren Faulkner Rossi, Evanston, IL: Northwestern University Press, 2017, s. 141–163; Grzegorz Motyka, *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta” 1998, nr 24, s. 126–140; Dieter Pohl, *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden [w:] Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalisten oder normale Deutsche?*, red. Gerhard Paul, Göttingen: Wallstein Verlag, 2002, s. 205–234; Gabriel N. Finder, Alexander V. Prusin, *Collaboration in Eastern Galicia. The Ukrainian Police and the Holocaust*, „East European Jewish Affairs” 2004, t. 34, nr 2, s. 95–118; David Alan Rich, *Armed Ukrainians in Lviv. Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942*, „Canadian-American Slavic Studies,” 2014, nr 48, s. 271–287; Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Ukraińska policja, nacjonalizm i zagłada Żydów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 57–79.

O ile sama decyzja wymordowania Żydów została „podjęta” przez Hitlera i innych narodowych socjalistów, a sam przebieg Zagłady na Ukrainie był nadzorowany i realizowany przez administrację i policję, o tyle Bandera i inni ukraińscy nacjonałiści popierali ten plan, uznając go za ważny krok do oczyszczenia terytorium Ukrainy z Żydów. OUN-B masowo wysyłała swych członków na służbę w policji do dystryktu Galicja i Okręgu Generalnym Wołyń-Podole, między innymi dlatego że chciała ją kontrolować. Za sprawą tego masowo uczestniczyła w wymordowaniu Żydów na zachodniej Ukrainie. Natomiast na centralnej i wschodniej Ukrainie ukraińscy nacjonałiści mieli o wiele mniejszy udział w wymordowaniu ludności żydowskiej, ponieważ tam tylko nieliczni członkowie OUN-B, a częściej nawet OUN-M służyli w policji⁴⁶.

Czwarty etap masowej przemocy na Ukrainie rozpoczął się, kiedy około 90 procent ukraińskich Żydów już nie żyło, a OUN-B na początku 1943 r. zaczęła tworzyć UPA. W marcu i kwietniu 1943 r. ponad 5 tys. nacjonalistów służących w ukraińskiej policji zdezerterowało i przyłączyło się do UPA. Wiosną 1943 r. ludzie ci właśnie skończyli pomagać Niemcom przy wymordowaniu Żydów na zachodniej Ukrainie, za sprawą czego zdobyli praktyczne doświadczenie w przeprowadzaniu ludobójstwa. Po dezercji gotowi byli dalej realizować politykę OUN-B⁴⁷. Celem UPA, podobnie jak OUN-B, która ją założyła, była walka o etnicznie czyste ukraińskie państwo narodowe. Chociaż dowódcy UPA oficjalnie zdystansowali się od faszyzmu, zabraniając używania faszystowskiego pozdrowienia, i ogłosili chęć demokratyzacji, masowa przemoc praktykowana przez UPA i rasistowskie zrozumienie nacjonalizmu nie wskazują na to, aby w UPA nastąpiła jakakolwiek demokratyzacja albo zdecydowano o odstąpieniu od wytycznych OUN-B. Zapowiedź demokratyzacji miała umożliwić nawiązanie współpracy z aliantami, ponieważ Niemcy przegrywały wojnę i nacjonałiści nie mogli już liczyć na ich pomoc przy tworzeniu państwa⁴⁸.

W 1943 r. UPA wymordowała ponad 50 tys. Polaków na Wołyniu, a w 1944 r. ponad 20 tys. w Galicji Wschodniej. Niemcy, którzy oficjalnie okupowali te ziemie i nad nimi panowali, nie zwracali na te mordy większej uwagi i nie podejmowali poważnych prób ich przerwania, chociaż liczba Polaków uciekających przed tym terrorem najpierw z Wołynia do Galicji Wschodniej, a następnie do dystryktu lubelskiego i krakowskiego ich zaalarmowała⁴⁹. UPA, „oczyszczając” zachodnią Ukrainę z Polaków, wypracowała różne metody działania. Jedną z rozpowszechnionych i szeroko praktykowanych metod było otaczanie polskich wsi i zabijanie

⁴⁶ Himka, *Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency...*; Rossoliński-Liebe, *Ukraińska policja, nacjonalizm i zagłada Żydów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu...*; Pohl, *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden...*

⁴⁷ Motyka, *Polski policjant na Wołyniu...*, s. 127, 138; Timothy Snyder, *The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943*, „Past and Present” 2003, nr 179, s. 223.

⁴⁸ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 398–403.

⁴⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie, RGO, Polski Komitet Opiekuńczy Lublin Miasto i Powiat, t. 34, Uchodźcy z Wołynia – spisy.

ich mieszkańców. O ile w otaczaniu wsi z reguły brali udział ukraińscy chłopci przymuszani lub zachęceni do tego przez nacjonalistów, o tyle same mordy były zazwyczaj dokonywane przez profesjonalnych sprawców, aczkolwiek zabijali oni często przy użyciu nie broni palnej, lecz takich narzędzi, jak noże i siekiery. Polaków, którym udało się uciec z miejsca masakry, wyłapywali natomiast okrążający wieś chłopci i z reguły sami pozbawiali ich życia⁵⁰.

Z uwagi na to, że w Galicji Wschodniej i na Wołyniu ukraińska i polska kultura od wieków się przenikały, wymordowanie Polaków uderzyło w ludność ukraińską. Zarówno OUN-B, jak i UPA zaczęły wydawać dyrektywy przymuszające ukraińskich partnerów w rodzinach mieszanych do wymordowania ich najbliższych. Część Ukraińców żyjących w takich rodzinach zbojkotowała te zarządzenia, natomiast inni je wykonali, obawiając się represji lub wierząc w konieczność urzeczywistnienia rasistowskich założeń ideologii ukraińskiego nacjonalizmu, który w dalszym ciągu bardziej przypominał faszyzm niż demokrację⁵¹.

Piąty, ostatni etap zbrodni OUN rozpoczął się, kiedy Armia Czerwona zajęła w lecie 1944 r. zachodnią Ukrainę. Ukraińscy nacjonaści postrzegali Rosję i Związek Radziecki jako głównego przeciwnika politycznego i zdecydowali się na walkę z nim mimo asymetrii sił. Oddziały radzieckie przystąpiły do szeroko zakrojonej akcji likwidowania nacjonalistycznego podziemia, skierowanej nie tylko w członków OUN i partyzantów UPA, lecz w dużym stopniu także w ich rodziny i osoby popierające lub oskarżone o popieranie nacjonalistów. O ile OUN i UPA podczas brutalnego konfliktu ze służbami bezpieczeństwa Związku Radzieckiego zabiły około 20 tys. cywilów i 10 tys. osób pracujących w aparacie bezpieczeństwa, o tyle ich przeciwnicy, według własnych, być może zawyżonych danych, zamordowali 153 tys. ludzi, przetrzymywali w więzieniach 134 tys., a w głąb Związku Radzieckiego deportowali 203 tys. Konflikt ten z uwagi na to, że w dużej mierze po obu stronach walczyli w nim Ukraińcy, przypominał wojnę domową⁵².

Zaangażowanie i odpowiedzialność Bandery

Opisanie zbrodni popełnionych przez formacje zarządzane przez Bandere albo te, których członkowie z nim się identyfikowali, jest zadaniem łatwiejszym niż ustalenie jego odpowiedzialności za nie. Aby zrozumieć, w jakim stopniu

⁵⁰ McBride, *Peasants into Perpetrators...*; Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 298–401; Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 403–413.

⁵¹ Mimo dobrego udokumentowania tego rodzaju zbrodni do dzisiaj nie powstało żadne naukowe opracowanie tego tematu. W sposób popularnonaukowy temat ten opracował Artur Brożyniak (*idem*, *Rasowa czystość po banderowsku – zbrodnie OUN-UPA na rodzinach mieszanych*, „Glaukopis. Pismo społeczno-historyczne” 2014, nr 31, s. 127–134).

⁵² Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 657; Katrin Boeckh, *Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2007, s. 366.

Bandera był odpowiedzialny za mordy popełnione przez ukraińskich nacjonalistów, którzy wykonywali jego polecenia lub się z nim identyfikowali, trzeba zastanowić się nad różnymi formami odpowiedzialności, jakie na niego spadają. Udokumentowaną zbrodnię popełnioną przez sprawcę własnoręcznie trudno zanegować, chociaż sędziowie mogą uznać go za niewinnego, jeśli dokonał zabójstwa w obronie własnego życia lub ratując życie innych osób. Usprawiedliwienie to można by odnieść do Bandery, jeśli przyjęlibyśmy, że on sam albo ogólnie członkowie OUN i UPA bronili Ukraińców przed Polakami, Żydami, Niemcami czy Związkiem Radzieckim. O ile w wypadku Związku Radzieckiego można by tę tezę uznać za częściowo prawdziwą, o tyle w wypadku Żydów czy Polaków teza o chronieniu ludności ukraińskiej przed wrogiem nie wydaje się przekonująca, ponieważ OUN i UPA mordowały żydowskich i polskich cywilów ze względów ideologiczno-politycznych, a nie w obronie własnej. Także podczas walki z formacjami radzieckimi ukraińscy nacjonaści zabili około 20 tys. osób, które nie były policjantami czy żołnierzami. Duża ich część to osoby pracujące w administracji kołchozów, a wraz z nimi zabijano często ich rodziny, dokonując nie mniej brutalnych zbrodni niż podczas mordowania Polaków w 1943 i 1944 r. W relacji do nazistowskich Niemiec też nie można mówić o obronie przed wrogiem – z uwagi na podobieństwo ideologii nazizmu i ukraińskiego nacjonalizmu oraz ze względu na to, że interesy ukraińskich nacjonalistów i niemieckich okupantów pokrywały się w odniesieniu do ludności żydowskiej.

Stwierdzenie odpowiedzialności faszystowskich czy totalitarnych przywódców za zbrodnie popełnione przez ich formacje lub ludzi, którzy się z nimi utożsamiali, także wymaga pewnego doprecyzowania, ponieważ osoby te zwykle nikogo nie zamordowały własnoręcznie. Wydawały tylko rozkazy albo ogólnie dyrektywy, które powodowały, że członkowie podporządkowanych im zbrojnych formacji przeprowadzali masowe rozstrzelania lub mordowali cywilów w inny sposób. Odpowiedzialność wodzów ruchów faszystowskich lub totalitarnych nie jest jednak w żadnym stopniu mniejsza lub mniej ważna niż bezpośrednich sprawców zbrodni. Wręcz przeciwnie, ponieważ radykalizowali oni ruchy i narody, wytyczali cele polityczne, odczłowieczali i dehumanizowali „wrogów ojczyzny” i zachęcali do masowych mordów lub je zlecali, są oni odpowiedzialni nawet w większym stopniu niż konkretni sprawcy. Odpowiedzialność ich jest jednak bardziej abstrakcyjna⁵³.

Jednym z lepiej udokumentowanych przypadków sprawcy, który współorganizował zagładę Żydów, ale sam bezpośrednio nikogo nie zabił, jest Adolf Eichmann. Na procesie w Jerozolimie Eichmann twierdził, że wykonywał tylko polecenia przełożonych, nie mając zamiaru nikogo skrzywdzić⁵⁴. Wprawdzie

⁵³ Ruti Teitel, *Transitional Justice*, Oxford: Oxford University Press, 2000, s. 13.

⁵⁴ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München: Piper, 1964 [wyd. polskie: *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz, wyd. 2 popr., Kraków: Znak, 1998]; David Cesarani, *Adolf Eichmann. Bürokrat*

przypadek Eichmanna dobrze ilustruje zawilość odpowiedzialności sprawcy, który własnoręcznie nikogo nie morduje, ale przyczynia się do zamordowania tysięcy ludzi, nie jest jednak do końca zbliżony do Bandery, ponieważ ukraiński prowidnyk nie był zaledwie trybikiem w maszynie destrukcji lub sprawcą zza biurka jak Eichmann. Działalność i odpowiedzialność Bandery – w przeszłości terrorysty, a z czasem wodza OUN – jest bliższa odpowiedzialności Mussoliniego, Hitlera czy Pavelicia, chociaż i w tej analogii widoczna jest jedna ważna różnica. Wynika ona z tego, że Bandera przez część okresu ludobójczej działalności OUN i UPA przebywał w uwięzieniu i nie kontrolował „swojego” ruchu⁵⁵.

Aby zrozumieć odpowiedzialność Bandery za przemoc UWÓ, OUN, UPA i jego zwolenników w innych formacjach, musimy przeanalizować, w jakim stopniu i sensie był on zaangażowany w akty przemocy i ludobójstwa. W pierwszym okresie swojej działalności jako członek UWÓ i prowidnyk Krajowej Egzekutywy OUN Bandera pomagał przeprowadzić zamachy, zabójstwa i inne akcje terrorystyczne, a czasami sam zlecał dokonanie zamachu. Mimo że tylko część działalności Bandery jest udokumentowana, wiadomo, iż nakłaniał on Hryhorja Maciejkę do zabicia Pierackiego, Mykołę Łemyka do zabicia konsula radzieckiego oraz że nakazał zabicie Jakiwa Baczynskiego i Iwana Babija. To również on wydał rozkazy do przygotowania zabójstw redaktora Antina Kruszelnickiego, wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego, inspektora straży więziennej we Lwowie Władysława Kossobudzkiego, kuratora okręgowego Stanisława Gadowskiego i ucznia siódmej klasy ukraińskiego gimnazjum Korotyższyna⁵⁶. Nakazał także pobicie redaktora ukraińskich gazet „Pracja” i „Rada”. Kiedy ten plan się nie powiódł, rozkazał, żeby w pomieszczeniach redakcyjnych gazet podłożono bombę; istotnie doszło tam do eksplozji⁵⁷. Bandera osobiście dawał bojownikom OUN truciznę i nakazał im ją zażyć, jeśli zostaną aresztowani⁵⁸. Kiedy członkowie organizacji, którym nakazano zabicie innych Ukraińców, w tym członków OUN, wyrażali wątpliwość co do słuszności wydanego rozkazu, Bandera nalegał, żeby te zabójstwa wykonali, przekonując ich, że chodzi o „zdrajców” lub „donosicieli”⁵⁹.

und Massenmörder, München: List, 2014 [wyd. polskie: *Eichmann. Jego życie i zbrodnie*, tłum. Jacek Lang, Zakrzewo: Replika, 2008].

⁵⁵ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 360–363, 426–430.

⁵⁶ CDIAUL, f. 205, spr. 3125, Wyrok, k. 60; CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 77, Przesłuchanie Bohdana Pidhajnego, 29 XII 1934 r., k. 76.

⁵⁷ CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 77, Przesłuchanie Bohdana Pidhajnego, 28 XII 1934 r., k. 69–70; Władysław Żeleński, *Akt oskarżenia przeciwko Stefanowi Banderze, Mikołajowi Łebedowi, Darji Hnatkiwskiej, Jarostawowi Karpyńcowi, Mikołajowi Klymyszynowi, Bohdanowi Pidhajnemu, Iwanowi Malucy, Jakóbowi Czornijowi, Eugenjuszowi Kaczmarowskiemu, Romanowi Myhałowi, Katerzynie Zaryckiej oraz Jarostawowi Rakowi*, Warszawa, 2 X 1935, s. 2, 83–91.

⁵⁸ CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 77, Przesłuchanie Bohdana Pidhajnego, XII grudnia 1934, k. 72; Żeleński, *Akt oskarżenia...*, s. 89.

⁵⁹ CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 77, Przesłuchanie Bohdana Pidhajnego, 28 XII 1934 r., k. 72; *ibidem*, d. 76, Przesłuchanie Romana Myhała, 21 XII 1934 r., k. 274–275, 283–284, 287–288.

Nie jest jednak do końca jasne, czy Bandera jako prowidnyk Krajowej Egzekutywy mógł sam zarządzić wykonanie zamachu na Pierackiego i innych polityków. Bandera tak twierdził podczas procesu we Lwowie, ale prokurator Żeleński, prowadzący śledztwo w sprawie zamachu na Pierackiego i znający dokumenty, które dzisiaj już nie istnieją, uważał, że Bandera potrzebował do tego zgody Konowalca lub przynajmniej uzgadniał z przełożonymi, ile zamachów OUN ma wykonać w danym okresie⁶⁰.

Bandera odgrywał znaczącą rolę przy organizowaniu poszczególnych zamachów. Na przykład gdy planowano zamach na radzieckiego konsula w proteście przeciwko głodowi na radzieckiej Ukrainie, on właśnie wybrał zabójcę, zaznamił go z charakterem i przebiegiem akcji, wręczył mu broń oraz pieniądze na zakup nowych butów i ubrania na proces, który miał nastąpić po zabójstwie. Mykola Łemyk omyłkowo zastrzelił sekretarza konsulatu Aleksieja Majłowa, który go przyjął zamiast konsula, a uciekając, ranił woźnego Jana Dżugaja⁶¹. Równie mocno Bandera angażował się w organizację innych zamachów. Po objęciu przez niego stanowiska prowidnyka Krajowej Egzekutywy zabójstwa i akty przemocy w OUN się nasiliły. Bandera obsesyjnie obawiał się zdrajców i kazał ich likwidować, nawet jeśli nie był pewien, czy współpracują z polską policją⁶². Gdy został przywódcą Krajowej Egzekutywy, „Biuletyn Krajowej Egzekutywy OUN na terytoriach zachodnioukraińskich” ogłosił: „Akty terroru przeciwko najważniejszym przedstawicielom władzy okupacyjnej – to przykłady akcji, w których doceniamy zarówno ich bezpośredni efekt, jak i ich kapitał polityczno-propagandowy [...]. Konsekwentnym terroryzowaniem wroga i kierowaniem uwagi mas na walkę bezpośrednią wywołujemy stan, który przybliży moment ostatecznego zrywu”⁶³. Stwierdzenie to odnosi się do idei „permanentnej rewolucji”, która miała się przerodzić w „rewolucję narodową”. Chociaż OUN planowała ją wywołać po raz pierwszy, kiedy Bandera był przywódcą krajowej egzekutywy OUN w latach 1933–1934, a po raz drugi we wrześniu 1939 r., doszło do niej dopiero po ataku Niemiec na Związek Radziecki w 1941 r.

Bandera nie był zaangażowany w planowanie i przygotowywanie ataków we wrześniu 1939 r., ponieważ przebywał do tego czasu w więzieniu. Natomiast stał się głównym bohaterem „rewolucji narodowej” przygotowywanej i realizowanej w 1941 r., oficjalnie nazywanej „Ukraińską Rewolucją Narodową”. Był wtedy prowidnykiem radykalnej frakcji OUN i miał się stać wodzem ukraińskie-

⁶⁰ CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 75, Sprawozdanie stenograficzne procesu Bandery, k. 175; Żeleński, *Akt oskarżenia...*, s. 96–100. Zob. też *Proces o zamordowanie ś.p. ministra Br. Pierackiego*, „Gazeta Polska”, 20 XI 1935, s. 8; *Chto daw nakaz wykonaty atentat?*, „Diło”, 18 I 1936, s. 3–4; *Przedsiębiorstwo ludzkiej rzeźni. Dno ohydy*, „Gazeta Polska”, 3 I 1936, s. 7.

⁶¹ Żeleński, *Akt oskarżenia...*, s. 83.

⁶² CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 75, Sprawozdanie stenograficzne procesu Bandery, k. 175.

⁶³ Cyt. za: Petro Mirczuk, *Narys istoriji OUN 1920–1939*, Kyjiv: Ukrajinśka Wydawnycza Spilka 2007, s. 250.

go państwa. Podczas tego powstania OUN zamordowała znacznie więcej osób niż w okresie międzywojennym. Członkowie OUN zabijali zarówno sami, jak we współpracy z Niemcami, z którymi zachęcali „zwykłych” Ukraińców do aktów masowej przemocy.

Jako współautor *Walki i działalności OUN* i za sprawą współpracy z Niemcami przy przygotowaniach do ataku na Związek Radziecki Bandera ponosi odpowiedzialność za mordy popełnione w 1941 r. W dokumencie tym jasno sprecyzowano zastosowanie masowej przemocy przeciwko politycznym i etnicznym „wrogom Ukrainy” jako głównego środka do osiągnięcia celu. Jeśli za wrogów politycznych uznawano oponentów „rewolucji” i „państwa OUN-B”, to wrogami etnicznymi byli Żydzi, Polacy, Rosjanie i inni nie-Ukraińcy zamieszkujący obszar objęty rewolucją. Iwan Kłymiw, przywódca OUN-B na radzieckiej Ukrainie, otrzymał *Walkę i działalność OUN* na początku maja 1941 r. i kierował się zawartymi tam wskazówkami, kiedy przygotowywał i przeprowadzał zbrojny zryw oraz przejście władzy na zachodniej Ukrainie po ataku Niemiec na Związek Radziecki⁶⁴.

Nie znamy treści rozkazów, które Bandera musiał wydawać po 22 czerwca 1941 r. Na krótko przed rozpoczęciem operacji „Barbarossa” Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) wydał dyrektywy zabraniające mu wyjazdu na „nowo okupowane terytoria”⁶⁵. Podczas „rewolucji” Bandera przebywał w okolicach Chełma. Przez kurierów miał kontakt ze Stećką, który 30 czerwca 1941 r. proklamował państwo ukraińskie we Lwowie i podobnie jak inni członkowie marszowych grup tworzył ukraińską milicję, uczestniczącą m.in. w mordowaniu Żydów. Chociaż Niemcy nie pozwolili Banderze udać się na Ukrainę, to nie aresztowali go aż do 5 lipca, kiedy prowidnyk i Stećko odmówili odwołania państwa ukraińskiego proklamowanego we Lwowie. Przemoc wobec Żydów nie była punktem spornym między Banderą i Niemcami, raczej ich łączyła, niż dzieliła. To, że prowidnyk nie przebywał na terenach, gdzie odbywały się pogromy i toczyła się „Ukraińska Rewolucja Narodowa”, często było przywoływane jako alibi, ale nieobecność nie zwalnia go od odpowiedzialności za zbrodnie popełnione przez OUN-B w tym czasie głównie na Żydach⁶⁶.

⁶⁴ CDAWOW f. 3833, op. 1, spr. 45, Zahalnyj ohljad, k. 2.

⁶⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Berlin (Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie, dalej PAAA), R 104151, Der Chef des Sicherheitspolizei und des SD, Schnellbrief [Szefer Sipó i SD, Pismo pospieszne], Berlin, 21 VI 1941 r., k. 455–487.

⁶⁶ Jarosław Stećko, *30 chervnia 1941. Prohołoszennja widowłennja derżawnosti Ukraji-ny*, Toronto: Liga Wyzwolenja Ukrainy, 1967, s. 151, 158; (Bundesarchiv Berlin (Niemieckie Archiwum Federalne w Berlinie, dalej BAB), NS 26/1198, Niederschrift über die Rücksprache mit Mitgliedern des ukrainischen Nationalkomitees und Stepan Bandera [Zapis konsultacji z członkami Ukraińskiego Komitetu Narodowego i Stepanem Banderą], 3 VII 1941 r., k. 1–5, 10; National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, ZZ-18, Box#80, NN3-263-02-008, Mykola Lebed Name File, t. 1, Mykola Lebed, Biographic Data, 18 V 1952 r., k. 42.

Duże znaczenie ma pod tym względem – poza napisaniem *Walki i działalności OUN* i przygotowywaniem „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej” – to, że Bandera był wodzem tego bardzo krwawego zrywu. Zgodnie z zasadą *Führerprinzip*, którą OUN-B przyjęła na Drugim Wielkim Kongresie w Krakowie w marcu i kwietniu 1941 r., wszyscy członkowie organizacji uznawali Bandere za swojego prowadnika lub wodza. Bandera był dumny z tego, że jest prowadnikiem OUN i żył tym faktem nie mniej podniecony niż cała masa podporządkowanych mu nacjonalistów, którzy w niego wierzyli i się z nim utożsamiali. Podążali oni szlakiem, który on wyznaczył. Faszyzm w OUN nie pozwalał im na kwestionowanie rozkazów i wytycznych Bandery. Plakaty z jego portretem lub nazwiskiem, nawołujące do przemocy, były rozlepione podczas realizowania „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej” w wielu miejscach, gdzie mordowano Żydów. Inne wychwalały Bandere wraz z Hitlerem. W tym sensie Bandera ponosi odpowiedzialność polityczną za działania swojej organizacji w podobny sposób jak Hitler, Pavelić, Antonescu i inni przywódcy ruchów lub organizacji, które popełniły masowe zbrodnie. Nie powinniśmy jednak zapominać, że zakres działalności i władzy Bandery był bardziej ograniczony niż Hitlera, Pavelicia lub Antonescu, zwłaszcza po jego aresztowaniu 5 lipca 1941 r. Niemniej po zakończeniu „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej” OUN-B opublikowała list Bandery z 15 lipca 1941 r. skierowany do Iwana Kłymiwa, który z rozkazu Bandery realizował „rewolucję”. W liście tym Bandera dziękował Kłymiwowi i innym „Przyjaciołom-Bohaterom” za to, czego dokonali⁶⁷.

Inaczej przedstawia się odpowiedzialność Bandery za morderstwa popełnione przez członków OUN-B służących w ukraińskiej policji i za zbrodnie dokonane przez UPA, ponieważ Bandera był w tym okresie przetrzymywany przez RSHA jako więzień polityczny w więzieniu w Berlinie, a następnie w Zellenbau, specjalnym budynku dla więźniów politycznych w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen. Za sprawą tego miał ograniczone kontakty z OUN i UPA. Najprawdopodobniej nie był on w stanie wydawać żadnych rozkazów. Poza tym struktury organizacji po jego aresztowaniu zmieniły się i OUN i UPA mogły funkcjonować bez jego obecności na Ukrainie. Rozkazy i rozporządzenia wydawały w tym czasie inne osoby, takie jak jego zastępca Mykoła Łebed czy dowódca UPA Roman Szuchewycz. Sam Bandera jeszcze pod koniec 1941 r. zalecał Łebedowi naprawę stosunków z Niemcami i dalszą kolaborację⁶⁸.

Dla zrozumienia odpowiedzialności Bandery za te zbrodnie i za zbrodnie popełnione przez członków OUN-B służących w policji ważne jest to, że odpowiadały one ogólnym założeniom Bandery, zanim został zaaresztowany. Należy też zwrócić uwagę na to, że Bandera po zwolnieniu z aresztu w październiku 1944 r. zbrodni tych nigdy nie potępił. Wymordowanie Żydów na Ukrainie przez

⁶⁷ CDAWOW, f. 3833, op. 1, spr. 44, Stepan Bandera, Druhowi Iwanowi Kłymowemu Liehendi, Krajewomu Prowadnikowi OUN na MUZ, Czlenowi Prowodu OUN, k. 4.

⁶⁸ Jewhen Stachiw, *Kriz' tjuryjny pidpillja i kordony*, Kyjiw: Rada, 1995, s. 99–100.

Niemców przy pomocy ukraińskiej policji, administracji i zwykłych Ukraińców wpisywało się w założenia „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej” i koncepcję ukraińskiego państwa narodowego, w którym mieli żyć tylko etniczni Ukraińcy. Koncepcje te OUN ukształtowała w latach trzydziestych i wczesnych czterdziestych. Dlatego gdy Niemcy zaczęli masowo mordować Żydów, OUN-B ogólnie poparła te działania, najpierw organizując pogromy, a później wysyłając swoich członków do policji. Dowództwo zakładało, że nacjonałiści tam służący będą mieli okazję pomóc Niemcom „oczyścić” Ukrainę z Żydów i nauczą się tam mordować „wrogów Ukrainy”, po czym w dogodnym momencie opuszczą policję i przyłączą się do organizacji. Stało się to na wiosnę 1943 r., kiedy ponad 5 tys. policjantów uciekło z policji i wstąpiło do UPA⁶⁹.

Podobnie mordowanie Polaków najpierw na Wołyniu, a później w Galicji Wschodniej przez nacjonalistów służących w UPA w żadnym stopniu nie zaprzeczało temu, jak Bandera wyobrażał sobie wolną Ukrainę albo proces jej tworzenia. Dał temu wyraz m.in. na procesie we Lwowie w 1936 r., a po wojnie nigdy do tego nie powracał, ponieważ w pełni odpowiadało to jego oczekiwaniom i wyobrażeniom. Nie bez znaczenia jest też to, że członkowie UPA zarówno sami siebie nazywali banderowcami, jak i byli spostrzegani jako banderowcy przez swoje ofiary. Działo się tak dlatego, że kult Bandery w OUN i UPA nie znikł po jego aresztowaniu i ukraińscy nacjonałiści ogólnie utożsamiali się z nim lub traktowali go jako swojego duchowego przywódcę⁷⁰.

Bandera nie przestał być ikoną i przywódcą ruchu podczas długiego konfliktu z władzami radzieckimi, który trwał do początku lat pięćdziesiątych. Radziecka propaganda nadała określeniu „banderowcy” nowego znaczenia i rozpowszechniła je na całej Ukrainie, a w późniejszym okresie nawet całym Związku Radzieckim, aczkolwiek w 1944 i 1945 r. najczęściej operowała terminem „niemiecko-ukraińscy nacjonałiści”. Mimo że radziecka propaganda przywiązywała dużą wagę do przemocy ukraińskich nacjonalistów, ich udział w zagładzie Żydów jej nie interesował, podobnie jak czystka etniczna dokonana na Polakach na Wołyniu i Galicji Wschodniej. Jako główne ofiary zbrodni ukraińskich nacjonalistów przedstawiano w niej „obywateli Związku Radzieckiego”. Wykorzystywana była również do zwalczania ukraińskiego podziemia na zachodniej Ukrainie, co wzmocniło kult Bandery wśród prześladowanych Ukraińców⁷¹.

Żyjąc w Bawarii, Bandera wysyłał swoich kurierów na zachodnią Ukrainę, aby utrzymać kontakt z organizacją, i w pełni popierał konflikt ze Związkiem Radzieckim. Paradoksalnie, w odniesieniu do okresu powojennego na Banderze oraz innych dowódcach OUN i UPA ciąży większa odpowiedzialność za

⁶⁹ Himka, *Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency...*; Rossoliński-Liebe, *Ukraińska policja, nacjonalizm i zagłada Żydów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu...*; CDIAUL, f. 371, op. 1, spr. 8, od. 75, Sprawozdanie stenograficzne, 26 VI 1936 r., k. 177.

⁷⁰ Rossoliński-Liebe, *Bandera...*, s. 397, 426–430.

⁷¹ *Ibidem*, s. 549–610; Amar, *A Disturbed Silence*, s. 158–184.

terror Związku Radzieckiego niż zbrodnie popełnione przez ukraińskich nacjonalistów. Bandera i inni przywódcy ruchu zignorowali bowiem to, że nie byli w stanie wygrać wojny z kilkadziesiąt razy silniejszymi siłami Związku Radzieckiego. Przedłużając konflikt, wysyłali na pewną śmierć tysiące osób i doprowadzili do tego, że represje radzieckie dotknęły prawie pół miliona mieszkańców zachodniej Ukrainy. Z uwagi na asymetryczność sił była to walka samobójcza, a skrajnie radykalną postawę Bandery i pozostałych nacjonalistów poza granicami radzieckiej Ukrainy dobrze ilustruje to, że rozważali oni nawet użycie bomby atomowej, żeby wygrać wojnę ze Związkiem Radzieckim i „wyzwolić” Ukrainę⁷².

Nie można wykluczyć, że w ostatnim okresie działalności, przebywając w Niemczech Zachodnich i współpracując najpierw z CIA, a później z MI6 i zachodnioniemiecką służbą wywiadowczą, Bandera własnoręcznie dokonywał zabójstw poszczególnych osób wrogo nastawionych do jego organizacji albo podejrzewanych o współpracę ze służbami wywiadowczymi ZSRR. Wpływ na to miało wiele zjawisk, takich jak dalsze podziały i konflikty w organizacji, a także próby najpierw uprowadzenia, później zaś zamordowania Bandery przez KGB. Chociaż udokumentowane jest tylko to, jak Bandera zlecał pracownikom Służby Bezpieczeństwa zabicie swoich oponentów, w tym Lwa i Darii Rebetów, to z uwagi na ogólny klimat tamtego okresu nie możemy wykluczyć, że mógł on własnoręcznie dokonywać zabójstw zarówno w obronie własnej, jak i ze względów politycznych⁷³. Ponieważ osoby takie jak Lew i Daria Rebetowie były dobrze znane i szanowane w organizacji, oficerowie Służby Bezpieczeństwa odmawiali ich zabicia, nawet na zlecenie prowidnyka⁷⁴. Trochę inaczej przebiegał konflikt z Łebedem. Kiedy w marcu 1947 r. Łebed’ albo wystrzelił z pistoletu w stronę Bandery, albo groził mu bronią, prowidnyk rozkazał szefowi SB Myronowi Matwijejce zabić Łebedę⁷⁵.

⁷²I. Stepaniw, *Atomowa bomba i maibutnia taktyka*, „Do zbroi” 1946, nr 2, s. 7; Stepan Bandera, *Na piwmeti* [w:] *Perspektywy ukrajinskoji rewoluciji*, red. Wasyl Iwanyszyn, Drohobycz: Widrodzennja, 1999, s. 604–609.

⁷³Andrij Rebet, wywiad przeprowadzony przez autora, Monachium, 22 II 2008 r.; Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby bezpeky Ukrainy (Resortowe Archiwum Państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, dalej HDA SBU), f. 6, op. 37, spr. 56232, Protokół doprosa paraszuti-sta po kliczkie „Miron” [Protokół przesłuchania spadochroniarza w sprawie „Miron”], 16 VII 1951 r., k. 27–72, cyt. za: *Stepan Bandera u dokumentach radjańskich orhaniw derżawnoji bezpeky (1939–1959)*, red. Wołodymyr Serhijczuk, Kyjiw: PP Serhiichuk M.I., 2009, t. 3, s. 82–83; Stachiw, *Kriz’ tjurny, pidpillja i kordony...*, s. 229.

⁷⁴Stachiw, *Kriz’ tjurny, pidpillja i kordony...*, s. 229.

⁷⁵O wersji ze strzałem z pistoletu zob. Burds, *The Early Cold War in Soviet West Ukraine...*, s. 16. O wersji z groźbami zob. HDA SBU, f. 3, op. 37, spr. 65, Informacja naczalnika, k. 109, cyt. za: *Stepan Bandera...*, red. Serhijczuk, t. 1, s. 609–610. O rozkazie Bandery, by zlikwidować Łebed’a, zob. Protokół doprosa paraszuti-sta po kliczkie ‘Miron’, 16 lipca 1951, HDA SBU f. 6, op. 37, spr. 56232, k. 27–72 [w:] *Stepan Bandera u dokumentach radjańskich orhaniw derżawnoji bezpeky...*, t. 3, s. 71.

Poza zlecaniem zabójstw Bandera mógł też brać udział w torturowaniu osób oskarżonych o pracę dla KGB i szpiegowanie OUN. Ukraińcy żyjący w obozach dla uchodźców opowiadali o ludziach znikających bez śladu w OUN-owskich piwnicach tortur⁷⁶. W 1962 r. agent KGB Bohdan Staszynskij, który penetrował OUN w Monachium, oświadczył zachodni niemieckim śledczym, że Służba Bezpieczeństwa Bandery miała bunkier służący do przesłuchiwania, torturowania i „znikania” emigrantów ukraińskich oskarżonych o współpracę ze Związkiem Radzieckim. Metody wykorzystywane przez Służbę Bezpieczeństwa OUN przypominały mu metody, które znał z pracy w KGB⁷⁷. Stephen Dorril, historyk specjalizujący się w tematyce służb specjalnych, doszedł do wniosku, że Służba Bezpieczeństwa OUN zabiła w Niemczech Zachodnich ponad 100 osób⁷⁸. Ukraiński emigrant Borys Łewyćkyj, badający prywatnie zbrodnie Służby Bezpieczeństwa, oszacował liczbę ofiar na 30–40. Wśród nich znaleźli się również jego przyjaciele⁷⁹. Ponadto po wojnie ludzie oddani Banderze zabili około 20 członków OUN-M, co było kontynuacją konfliktu zapoczątkowanego w 1940 r.⁸⁰ O ile zlecanie zabójstw przez Banderę w tym okresie jest udokumentowane, o tyle brakuje dokumentów poświadczających własnoręczne torturowanie oponentów politycznych lub ich mordowanie.

Podsumowanie

Ustalenie odpowiedzialności Bandery za zbrodnie popełnione przez UWÓ, OUN, UPA oraz oddanych jego ideałom nacjonalistów służących w niemieckiej policji i innych formacjach nie jest rzeczą łatwą, ale możliwą. Poza rekonstrukcją przebiegu i zakresu samych mordów potrzebne do tego było wyjaśnienie celów politycznych OUN i wewnętrznych struktur organizacji. Nie mniej ważne jest to, jak faszyzm oddziaływał na organizację i jak OUN tworzyła własną formę faszyzmu, co z kolei uwarunkowało pozycję Bandery w organizacji jako jej wodza i przyczyniło się do tego, w jakim stopniu wpłynął na skalę popełnianych morderstw i w jakim sensie ponosi za nie odpowiedzialność.

Podsumowując kwestię odpowiedzialności Bandery, musimy powrócić do systemu różnych rodzajów odpowiedzialności, takich jak odpowiedzialność bezpośrednia, pośrednia, polityczna i moralna. W pierwszym okresie życia, przebywając na wolności i działając w podziemiu, Bandera był bezpośrednio

⁷⁶ Bruder, *Den Ukrainischen Staat...*, s. 249.

⁷⁷ Bundesarchiv Koblenz (Niemieckie Archiwum Federalne w Koblencku, dalej BAK), B 362/10137, Voruntersuchung gegen Bogdan Staschynskij [Wstępne dochodzenie przeciwko Bohdanowi Staszynskiemu], 22 V 1962 r., k. 272.

⁷⁸ Stephen Dorril, *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*, New York: Simon & Schuster, 2002, s. 234–245.

⁷⁹ BAK, B 362/1080, Bundeskriminalamt, Besprechungsbericht [Federalny Urząd Kryminalny, Sprawozdanie z narady], 27 IV 1962 r., k. 255.

⁸⁰ Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 624.

zaangażowany w różne akty przemocy, w tym zbrodnie popełniane na polskich i rosyjskich politykach oraz na Ukraińcach, krytykujących OUN albo współpracujących z polską policją. Poza tym OUN dokonała w tym czasie kilkunastu napadów na Żydów z powodów ekonomicznych lub z pobudek antysemickich. Bandera odegrał w tych akcjach znaczącą rolę, a ich wykonywanie rozumiał jako patriotyczny obowiązek. W 1933 i 1934 r. Bandera rozważał też wywołanie powstania lub rewolucji, co wiązałoby się z masowym przelewem krwi.

Bezpośrednia odpowiedzialność spada na Bandere także za zbrodnie popełnione przez OUN-B w lecie 1941 r., po napadzie nazistowskich Niemiec na Związek Radziecki, ponieważ Bandera przygotował razem z innymi członkami organizacji tzw. Ukraińską Rewolucję Narodową. Do głównych założeń tej rewolucji należało utworzenie faszystowskiego państwa z prowidnykiem Bandere i „oczyszczenie” tego państwa z wrogów etnicznych i politycznych. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 r. przemoc ta przybrała formę przede wszystkim pogromów skierowanych przeciwko Żydom. To, że Bandera nie udał się do Lwowa, lecz przebywał w okolicy Chełma, nie zwalnia go od bezpośredniej lub pośredniej odpowiedzialności za te mordy.

W sposób polityczny i moralny Bandera ponosi odpowiedzialność za masowe zbrodnie popełnione przez OUN-B, UPA oraz zwolenników jego poglądów politycznych służących w ukraińskiej policji kontrolowanej przez niemieckich okupantów po zakończeniu „Ukraińskiej Rewolucji Narodowej”. Do zbrodni tych należy zaliczyć rozstrzelanie bądź deportowanie 800 tys. Żydów z zachodniej Ukrainy do obozu zagłady w Bełżcu, a także wymordowanie ponad 50 tys. Polaków na Wołyniu i 20 tys. w Galicji Wschodniej. Chociaż Bandera ani nie planował, ani nie przeprowadzał tych mordów, zostały one dokonane częściowo przez członków OUN-B lub nacjonalistów utożsamiających się z Bandere i jego celami politycznymi, takimi jak utworzenie etnicznie czystego państwa ukraińskiego. Nie może zatem dziwić, że po zwolnieniu z Sachsenhausen Bandera nigdy tych zbrodni nie potępił.

Podobnie przedstawia się sprawa odpowiedzialności Bandery za zbrodnie popełnione przez OUN we wrześniu 1939 r. i podczas konfliktu OUN-UPA z radzieckim aparatem bezpieczeństwa, który trwał od 1944 r. do początku lat pięćdziesiątych. O ile Bandera nie był zaangażowany w bezpośrednie organizowanie zabójstw we wrześniu 1939 r., ponieważ do tego czasu przebywał w więzieniu, o tyle idea tych zbrodni opierała się na koncepcji powstania i rewolucji, nad którą Bandera pracował w 1933 i 1934 r. Natomiast natura odpowiedzialności za mordy popełnione przez UPA po 1944 r. jest bardziej złożona, dokonywali ich bowiem ludzie, którzy wprawdzie znali i szanowali Bandere oraz utożsamiali się z jego zapatrywaniami, ale on sam nie miał żadnego bezpośredniego wpływu na zachowanie nacjonalistów podczas tego konfliktu. Mógł tylko nakłaniać dowódców UPA na Ukrainie do przedłużenia konfliktu i niepoddawania się, co też robił. Z tego powodu ponosi on paradoksalnie większą współodpowiedzialność za to, że nie próbował zakończyć tego konfliktu, by siły ZSRR przerwały

masowe represje wobec ludności zachodniej Ukrainy, niż za same zbrodnie OUN i UPA.

Zarówno odpowiedzialność Bandery za zbrodnie popełnione przez utożsamiających się z nim ukraińskich nacjonalistów, jak i cała historia przemocy OUN i UPA nie powinny być przez naukowców, publicystów i polityków instrumentalizowane politycznie, lecz traktowane z należytą powagą, a same zbrodnie powinny być dalej szczegółowo badane. Historia ta, podobnie jak historia innych aktów masowej przemocy czy ludobójstw, to z jednej strony cierpienie tysięcy ofiar, z drugiej zbrodnicza działalność kilku tysięcy sprawców. Historycy badający ten temat powinni okazać szacunek ofiarom i nie wykorzystywać ich cierpienia w rywalizacji naukowej ani tym bardziej politycznej. Chociaż twierdzenie to od lat jest oczywiste w badaniach nad Holocaustem i różnymi innymi aktami masowej przemocy, w badaniach nad historią przemocy ukraińskich nacjonalistów tak niestety nie jest.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie

RG0, Polski Komitet Opiekunicy Lublin Miasto i Powiat, t. 34

Bundesarchiv Berlin (BAB)

NS 26/1198

Bundesarchiv Koblenz (BAK)

B 362/1080; B 362/10137

Centralnyj derżawnyj archiw hromadśkich objednań Ukrainy (CDAHOU)

f. 1, op. 23, spr. 926

Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhaniiw władzy ta upravlinnja Ukrainy (CDAWOW)

f. 3833, op. 1, spr. 44; op. 2, spr. 1

Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy, m. Lwiw (CDIAUL)

f. 371, op. 1, spr. 8, d. 75-77; f. 205, spr. 3125

Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby bezpiecze Ukrainy (HDA SBU)

f. 3, op. 37, spr. 65; f. 6, op. 37, spr. 56232

National Archives and Records Administration (NARA)

RG 263, ZZ-18, Box#80, NN3-263-02-008, Mykola Lebed Name File, t. 1

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)

R 104151

Źródła publikowane

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. Andrzej Żbikowski, Warszawa: ŻIH, 2000.

Bandera Stepan, *Moji żyttiepysni dani* [w:] *Perspektywy ukrajinskoji rewoluciji*, red. Wasyl Iwanyszyn, Drohobycz: Widrodżennja, 1999.

Bandera Stepan, *Na piwmeti* [w:] *Perspektywy ukrajinskoji rewoluciji*, red. Wasyl Iwanyszyn, Drohobycz: Widrodżennja, 1999.

Kłymyszyn Mykoła, *W pochodi do woli*, t. 1, Detroit: Ukrainska Knyharnia, 1987.

Knysz Zynowij, *Pered pochodom na schid. Spohady i materiały do dijalnosti Orhanizaciji Ukrajinskich Nacionalistiw u 1939-1941 rokach*, Toronto: Sribna Surma, 1959.

- Michnowśkyj Mykoła, *Samostijna Ukrajina* [w:] *Samostijna Ukrajina*, red. Roman Kowal, Kijów: Diokor, 2003.
- Posiwnycz Mykoła, *Warszawśkyj akt obwynuwaczennja Stepana Bandery ta towarzysziw*, Lwiv: Centr doslidzeń wyzwolnoho ruchu, 2005.
- Stećko Jarosław, *30 chervnia 1941. Prohołoszennja widowłennja derżawnosti Ukrainy*, Toronto: Liga Wyzwolennja Ukrainy, 1967.
- Stepan Bandera u dokumentach radjanskych orhaniw derżawnoji bezpeky (1939–1959)*, t. 1–3, red. Wołodymyr Serhijczuk, Kyjiw: PP Serhiichuk M.I., 2009.
- Wirłyj Ihor, *Naszi czasy*, Lwów, nakładem W. Kunancja, 1935.
- Żeleński Władysław, *Akt oskarżenia przeciwko Stefanowi Banderze, Mikołajowi Łebedowi, Darji Hnatkiwskiej, Jarosławowi Karpyńcowi, Mikołajowi Klymyszynowi, Bohdanowi Pidhajnemu, Iwanowi Malucy, Jakóbowi Czornijowi, Eugenjuszowi Kaczmarському, Romanowi Myhalowi, Katerzynie Zaryckiej oraz Jarosławowi Rakowi*, Warszawa, 2 X 1935, Warszawa 1935.

Prasa

- Bandera i czotyry towarzyszi u czesnochrests'kij tjurmi*, „Nowyj czas”, 23 I 1936.
- Chto daw nakaz wykonaty atentat?*, „Diło”, 18 I 1936.
- Proces chorwaćkych rewolucjoneriw*, „Diło”, 20 XI 1935.
- Proces o zamordowanie śp. ministra Br. Pierackiego*, „Gazeta Polska”, 20 XI 1935.
- Proces o zamordowanie... Kontakt z terrorystami chorwaćkimi*, „Gazeta Polska”, 4 XII 1935.
- Przedsiębiorstwo ludzkiej rzeźni. Dno ohydy*, „Gazeta Polska”, 3 I 1936.
- Stepaniw I., *Atomowa bomba i maibutnia taktyka*, „Do zbroi” 1946, nr 2.
- Zahalni wraźennja naszoho korespondenta*, „Diło”, 20 XI 1935.

Relacje

- Andrij Rebet, wywiad przeprowadzony przez autora, Monachium, 22 II 2008.

Literatura przedmiotu

- Amar Tarik Cyril, *A Disturbed Silence. Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory* [w:] *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, red. Michael David-Fox, Peter Holquist, Alexander M. Martin, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.
- Arendt Hannah, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München: Piper, 1964 [wyd. polskie: *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz, wyd. 2 popr., Kraków: Znak, 1998].
- Armstrong John A., *Ukrainian Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1963.
- Bartov Omer, *Anatomy of a Genocide. The Life and Death of a Town Called Buczacz*, New York: Simon & Schuster, 2018 [wyd. polskie: *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, tłum. Adam Musiał, Wołowiec: Czarne, 2019].
- Bartov Omer, *Wartime Lies and Other Testimonies. Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944*, „East European Politics and Societies” 2011, t. 26, nr 3.
- Bauerkämper Arnd, *Der Faschismus in Europa 1918–1945*, Stuttgart: Reclam, 2006.
- Berkhoff Karel, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University, 2004.
- Boeckh Katrin, *Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2007.
- Broźnyiak Artur, *Rasowa czystość po banderowsku – zbrodnie OUN-UPA na rodzinach mieszanych*, „Glaukopis. Pismo społeczno-historyczne” 2014, nr 31.

- Bruder Franziska, „*Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!*“ *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929–1948*, Berlin: Metropol Verlag, 2007.
- Carynyk Marco, *Foes of Our Rebirth. Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947*, „Nationalities Papers” 2011, t. 39, nr 3.
- Cesarani David, *Adolf Eichmann. Bürokrat und Massenmörder*, München: List, 2014 [wyd. polskie: *Eichmann. Jego życie i zbrodnie*, tłum. Jacek Lang, Zakrzewo: Replika, 2008].
- Cybulski Bogdan, *Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i próby uwolnienia go przez OUN*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1989, nr 1033.
- Dorril Stephen, *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*, New York: Simon & Schuster, 2002.
- Finder Gabriel N., Prusin Alexander V., *Collaboration in Eastern Galicia. The Ukrainian Police and the Holocaust*, „East European Jewish Affairs” 2004, t. 34, nr 2.
- Friedman Filip, *Zagłada Żydów lwowskich*, Łódź: Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1945.
- Friedman Philip, *Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation*, „YIVO Annual of Jewish Social Science” 1958–1959, t. 12.
- Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*, red. Ulrike Jureit, Michael Wildt, Hamburg: Hamburger Edition, 2005.
- Goj Petro, *Bilja džereť banderoznawstwa* [w:] *Zbirka hazetnych i žurnalnych materjaliv pro wbywstwo Stepana Bandery*, t. 1, red. Petro Goj, New York 1999.
- Golczewski Frank, *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010.
- Golczewski Frank, *Shades of Grey. Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia* [w:] *The Shoah in Ukraine. History, testimony, memorialization*, red. Ray Brandon, Wendy Lower, Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- Himka John-Paul, *A Central European Diaspora under the Shadow of World War II. The Galician Ukrainians in North America*, „Austrian History Yearbook” 2006, t. 37.
- Himka John-Paul, *Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency. Continuing the Holocaust outside German Service* [w:] *Lessons and Legacies*, t. 12: *New Directions in the Holocaust Research and Education*, red. Wendy Lower, Lauren Faulkner Rossi, Evanston, IL: Northwestern University Press, 2017.
- Himka John-Paul, *The Lviv Pogrom of 1941. The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, „Canadian Slavonic Papers” 2011, t. 53, nr 2/4.
- Himka John-Paul, *The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine* [w:] *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, red. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.
- Hon Maksym, *Iz krywdoju na samoti. Ukrajinsko-jiewrejski wzajemyny na zachidnoukrajinskich zemlach u składi Polsszchi (1935–1939)*, Równe: Wołyński oberehy, 2005.
- Kowal Roman, *Heroj, szczo ne zmił wrjatuwaty Bat'kiwszczyny* [w:] *Samostijna Ukrajina*, red. Roman Kowal, Kyjiw, Diokor 2003.
- Lower Wendy, *Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941. Varied histories, explanations and comparisons*, „Journal of Genocide Research” 2011, t. 13, nr 3.
- Madajczyk Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Okupacja Polski 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa: PWN, 1970.
- McBride Jared, *Peasants into Perpetrators. The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944*, „Slavic Review” 2016, t. 75, nr 3.

- Mędykowski Witold, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa: ISP PAN, 2012.
- Mick Christoph, *Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44*, „Journal of Contemporary History” 2011, t. 46, nr 2.
- Mirczuk Petro, *Narys istoriji OUN. 1920–1939*, Kyjiw: Ukrajinśka Wydawnycza Spilka, 2007.
- Motyka Grzegorz, *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta” 1998, nr 24.
- Motyka Grzegorz, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa: Rytm, 2006.
- Payne Stanley G., *A History of Fascism 1914–1915*, London: University College London, 1995.
- Pohl Dieter, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München: Oldenbourg, 1996.
- Pohl Dieter, *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden [w:] Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalisten oder normale Deutsche?*, red. Gerhard Paul, Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.
- Rich David Alan, *Armed Ukrainians in Lviv. Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942*, „Canadian-American Slavic Studies” 2014, nr 48.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Die antijüdische Massengewalt ukrainischer Nationalisten in der antikommunistischen, deutschen, jüdischen, polnischen, ukrainischen und sowjetischen Historiografie [w:] Gedächtnis und Gewalt. Nationale und transnationale Erinnerungsräume im östlichen Europa*, red. Kerstin Schoor, Stefanie Schüler-Springorum, Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Celebrating Fascism and War Criminality in Edmonton. The Political Myth and Cult of Stepan Bandera in Multicultural Canada*, „Kakanien Revisited” 2010, t. 12.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Debating, Obfuscating and Disciplining the Holocaust. Post-Soviet Historical Discourses on the OUN-UPA and other Nationalist Movements*, „East European Jewish Affairs” 2012, t. 42, nr 3.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Der europäische Faschismus und der ukrainische Nationalismus. Verflechtungen, Annäherungen und Wechselbeziehungen*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 2017, t. 65, nr 2.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism*, „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies” 2015, nr 2402 [wyd. polskie: *Faszystowski trzon radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego*, Warszawa: nakładem autora, patronat naukowy Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2019].
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Remembering and Forgetting the Past. Jewish and Ukrainian Memories of the Holocaust in western Ukraine*, „Yad Vashem Studies” 2015, t. 43, nr 2.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart: Ibidem Press, 2014 [wyd. polskie: *Bandera. Faszyzm, ludobójstwo, kult. Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty*, tłum. Sebastian Szymański, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2018].
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *The ‘Ukrainian National Revolution’ of Summer 1941*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2011, t. 12, nr 1.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Ukraińska policja, nacjonalizm i zagłada Żydów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.

- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941. Zum aktuellen Stand der Forschung*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 2013, t. 22.
- Rudling Per Anders, *Multiculturalism, Memory, and Ritualization. Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta*, „Nationalities Papers” 2011, t. 39, nr 5.
- Rudling Per Anders, *The OUN, the UPA and the Holocaust. A Study in the Manufacturing of Historical Myths*, „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies” 2011, nr 2107.
- Rudling Per Anders, *‘They Defended Ukraine’: The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited*, „The Journal of Slavic Military Studies” 2012, t. 25, nr 3.
- Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky 2000.
- Snyder Timothy, *The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943*, „Past and Present” 2003, nr 179.
- Stachiw Jewhen, *Kriz tjurmy pidpillja i kordony*, Kyjiw: Rada, 1995.
- Struve Kai, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.
- Stryjek Tomasz, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analizy wybranych koncepcji*, Wrocław: FUNNA, 2000.
- Teitel Ruti, *Transitional Justice*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1972.
- Torzecki Ryszard, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
- Weiner Amir, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, New Jersey: Princeton University Press, 2001.
- Wildt Michael, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg: Hamburger Edition, 2002.
- Wysocki Roman, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003.
- Zajcew Ołeksandr, *Defilada w Moskwie ta Warszawi. ‘Wojenna doktryna ukraińskich nacjonalistów Mychajło Kołodzińskoho*, „Ukrajina moderna”, 6 X 2012, <http://www.uamoderna.com/event/186>.
- Zajcew Ołeksandr, *Ukraińskij integralnyj nacjonalizm (1920–1930-ti) roky. Narisy intelektualnoji istoriji*, Kyjiw: Krytyka, 2013.

Strony internetowe

- Simon Gerhard, *Bandera – der überanstrengte Mythos*, 8 VIII 2019, <https://ukraineverstehen.de/simon-bandera-der-ueberanstrengte-mythos>
- Portnov Andrii, *Bandera mythologies and their traps for Ukraine*, *openDemocracy*, 22 VI 2019, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/bandera-mythologies-and-their-traps-for-ukraine/>
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, Rudling Per Anders, *The Bandera Debate in Krytyka*, 15 VI 2011, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-16212